

AZ ERDÉLYI PÉNZÜGYIGAZGATÁS ÁTSZERVEZÉSÉRE TETT KÍSÉRLETEK 1598 ÉS 1604 KÖZÖTT*

Az erdélyi állam területén a tizenöt éves háború ideje alatt ideiglenesen működő Habsburg kormányzervek történetével hosszú ideig mostohán bánt a hazai történetírás. Ember Győző közigazgatási monográfiáját leszámítva a századfordulót követően született egy-két ezzel kapcsolatos tanulmány, leginkább Kruppa Tamás tollából, aki elsősorban politikatörténeti aspektusból vizsgálta a császári-királyi udvar kormányzati terveit.¹ Az Erdélyi Fejedelemség központi kormányzatát tárgyaló Trócsányi Zsolt véleménye szerint a két ország-egyesítési kísérlet (1552–1556, illetve 1598 és 1604 közötti időszakok) során felállított erdélyi Habsburg-kormányzervek elemzése nem része a kora újkori erdélyi állam kormányzattörténetének, hiszen a fenti hivataloknak nincsen folytatása a fejedelemség területén. Trócsányi úgy vélte, hogy Ember Győző 1946-ban megjelent munkájában kellő alaposággal bemutatta az ideiglenesen fungáló kormányzervek történetét.² A fenti állítás két szempontból is korrekcióra szorul. Trócsányi Zsoltnak abban nincs teljesen igaza, hogy a 16. század közepén és a 17. század elején felállított Habsburg-kormányzerveknek nincs folytatása Erdély területén. Azt természetesen nem állítjuk, hogy kimutatható lenne egy *tényleges jogfolytonosság*, de az egyértelműen látszik a forrásokból, hogy a 17. század elején támaszkodtak az I. Ferdinánd idején felállított hivatali példákra, és a 17. század eleji kormányzervek mintául szolgálhattak a 18. század elején létrehozott erdélyi *Gubernium* megszervezésekor.³ Már önmagában ez a tény is indokoltá teszi az ideiglenesen fennálló hivatalok vizsgálatát, ezt csak tovább erősíti az Ember Győző munkájára való utalás. Ő a 20. század közepén megjelent monumentális művében pár oldalt szentelt az erdélyi jövedelemigazgatásnak, az Erdélyi Kamarának és az államigazgatás

* A tanulmány az MTA BTK Történettudományi Intézet kutatóműhelyében készült, megírását az 108877-NKFIH számú posztdoktori ösztöndíj támogatta.

¹ *Kruppa Tamás*: Tervek az erdélyi kormányzóság megszervezésére 1601–1602-ben. Erdély és a Gonzaga dinasztia kapcsolatai a XVI–XVII. század fordulóján. *Hadtörténelmi Közlemények* 115. (2002) 281–310.; *Uő*: Miksa főherceg kormányzóságának terve. Az erdélyi Habsburg-kormányzat felállításának kérdéséhez (1597–1602). *Századok* 145. (2011) 834–836.

² *Trócsányi Zsolt*: Erdély központi kormányzata 1540–1690. (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 6.) Bp. 1980. 16.

³ *Vö. Uő*: Habsburg politika és Habsburg kormányzat Erdélyben (1690–1740). (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 8.) Bp. 1988. 218–233.

egyéb területeit irányító kormánytanácsnak.⁴ A bemutatás jórészt az általa ismert instrukciók leírásában merült ki, de alaposabb utánajárással kideríthető, hogy az ismertetett utasítások és rendeletek sora sem teljes. Jóllehet az erdélyi Habsburg-kormányzerveknek rövid idő adatott a 17. század elején arra, hogy a tartomány stabilizációján munkálkodjanak, de valódi tevékenységük feltárása közelebb vihet a megpróbáltatásokban nem szűkölködő korszak alaposabb megismeréséhez.

Ember Győző munkájára visszautalva, az erdélyi Habsburg-kormányzervek bemutatását az instrukciók feldolgozásával kell kezdenünk. Trócsányi már említett művében az instrukció alapú közigazgatás-történeti kutatást idejémtúlnak nevezte, hiszen egy hivatal *tényleges működését* nem lehet kizárólag a számára kiadott utasítás alapján rekonstruálni.⁵ Ez valóban így van, azonban az erdélyi pénzügyigazgatás korabeli történetének feldolgozásakor mégis vissza kell kanyarodnunk az Ember Győző által alkalmazott módszerhez, ugyanis jelenleg az instrukciókon kívül igen kevés forrás áll rendelkezésünkre.

Az erdélyi pénzügyigazgatás helyzete a 16. század végén

Az erdélyi állam pénzügyigazgatásának vizsgálata első ránézésre nem tűnik nehéz feladatnak. Komoly előmunkálatok állnak rendelkezésre, többek között Trócsányi Zsolt is foglalkozott ezzel a témával. Közölte a legfontosabb tisztségviselők listáját, valamint ismertette a szórt forrásanyag alapján a jogkörüket is. Számára a kiindulópont az volt, hogy az erdélyi államigazgatás – beleértve a kincstári-pénzügyigazgatást is – központi szervei a középkori Magyar Királyság központi szerveinek folytatói. Az önálló erdélyi állam területén is egy kincstartó állt a pénzügyek élén, akárcsak a Mohács előtti Magyarországon, és hasonlóan a Habsburg Birodalomba integrálódott Magyar Királysághoz, Erdélyben is „elsorvadt” ez az intézmény az idők folyamán, és helyét egyéb hivatalok vették át.⁶ Az általa közölt adatok szerint a Báthory-korszakban szinte folyamatosan be volt töltve a kincstartói poszt, sőt arra is akadt példa, hogy egy évben két kincstartót is kineveztek.⁷ Mindezek alapján úgy tűnhetne, hogy a kincstartói tisztség egy fontos, komoly befolyással bíró poszt, azonban maga Trócsányi állította a későbbiekben azt, hogy hiába volt kinevezett kincstartó, kincstartói hivatal biztosan nem létezett a korabeli Erdélyben, az iratexpediálást a fejedelmi kancellárián

⁴ Ember Győző: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 1.) Bp. 1946. 423–433.

⁵ Trócsányi Zs.: Erdély központi kormányzata i. m. 10.

⁶ Uo. 417.

⁷ Uo. 321.

keresztül oldották meg. Az ügymenetre a kincstartónak nem volt rálátása, és a pénzkezelést valójában a fejedelmi kincstár mellett szolgáló alacsonyabb rangú tisztviselők végezték.⁸ Trócsányi egyszerűsített leírása több szempontból hasonlít Szilágyi Lórándnak a késő középkori magyar kincstartóságról alkotott képéhez.⁹ Kubinyi András kutatásaiból azonban kiderült, hogy a középkori kincstartó mögött állt egy hivatal, amely az iratkiadáson túl is széles feladatkörrel bírt; a kincstartói irodához tartozott a kincstartó helyettese, időként volt titkára, számvevője, pénztárosa és írnokai.¹⁰ Az eddig összegyűjtött adatok révén módosítani lehet a Trócsányi által felvázolt képet is.

Trócsányi adatsora szerint Báthory Kristóf halála (1581) és Báthory Zsigmond első lemondása (1598) között eltelt időben hat személy töltötte be a kincstartói pozíciót, volt olyan év, amikor két kincstartó is működött egyszerre (Siger János, Bocskai István).¹¹ Az egyes kincstartók titulusát megvizsgálva azonban egyértelművé válik, hogy egyedül Siger János viselte a *thesaurarius* címet, a többiek mind *cubicularius*ként vagy *supremus cubicularius*ként (főkomornnyik) szolgálták a fejedelmet.¹² A két tisztséget semmiképpen sem lehet azonosítani egymással, az utóbbi a fejedelem belső köreibe tartozó, jelentős befolyással bíró személy lehetett, aki többek között a mindenkori fejedelmi udvar napi kiadásaira szánt pénzüsszegekért felelt. Kemény János önéletrajzában az szerepel, hogy a főkomornnyik még a fejedelemnek sem tartozott elszámolással.¹³

Ha a kincstartó és a főkomornnyik tisztjét szétválasztjuk, kiderül, hogy Báthory Zsigmond uralkodásának első felében összesen két évig fungált egy kincstartó, a fennmaradó időben valaki más irányította az erdélyi pénzügyeket. Arra a kérdésre, hogy vajon melyik tisztviselő lehetett ezzel a feladattal megbízva, nehéz pontos választ adni, de nagy a valószínűsége, hogy

⁸ Uo. 229–230.

⁹ *Kubinyi András*: A királyi kincstartók oklevéladó működése Mátyástól Mohácsig. Levéltári Közlemények 28. (1958) 35–38.

¹⁰ Uo. 45–49.

¹¹ *Trócsányi Zs.*: Erdély központi kormányzata i. m. 321.

¹² Siger János tisztsége is több formában fordul elő a forrásokban, a kincstartó mellett az erdélyi jövedelmek adminisztrátoraként is emlegetik. Lásd *Trócsányi Zs.*: Erdély központi kormányzata i. m. 321. A terminológia még több alkalommal előfordul a Báthory-időszakban, leginkább a tizenöt éves háború lezárulása után. Azt a további kutatásoknak kell eldönteniük, hogy ez a tisztség kötődik-e – és ha igen mennyiben – a késő középkori Magyar Királyság területén működő, *administrator proventuum regalium* elnevezéssel bíró tisztviselőhöz, akit általában akkor neveztek ki, ha a kincstartói hivatal nem volt betöltve. Lásd *Kubinyi A.*: A királyi kincstartók i. m. 40.

¹³ *Nagy János*: Hidvégi Mikó Ferencz életrajza. Keresztény Magvető X. (1875) 24–26. Az udvar és udvartartás közötti különbségekre a teljesség igénye nélkül lásd *Kubinyi András*: A királyi udvar a késő középkori Magyarországon. In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Bp. 2005. 13–14.; *Jeney-Tóth Annamária*: „... Urunk udvarnépe ...”. Udvar és társadalma Báthory Gábor és Bethlen Gábor fejedelemsége idején a kolozsvári számadáskönyvek tükrében. (*Speculum Historiae Debreceniense* 11.) Debrecen 2012. 12–15.

a pénzügyek központi irányításáért és a pénztári kezelésért egyszerre több személy volt felelős. A főkomornnyik, mint a fejedelem bizalmasa, gyakorolt némi befolyást a pénzügyigazgatásra, de a gyakorlati megvalósítás a fejedelmi kincstár vezetőjére várt, aki különböző elnevezésekkel jelenik meg a forrásokban. A prefektusi tisztséget Trócsányi is megemlítette munkájában, de további adatokat nem közölt.¹⁴ A forrásokban több formában is megjelenik ez a titulus, 1590-ben sárdi Gyarmati Gergely megnevezésekor a *perceptor proventuum* kifejezést használják, Kakas István 1595-ben hasonló elnevezéssel illeti tisztségét (*perceptor proventuum nostrorum fiscalium*).¹⁵ Vásárhelyi Bálint pedig az 1598. évi hatalomváltás előtt viseli a címet, itt a formula a következő: *aerarii principis Albensis praefectus*.¹⁶ A kincstárt vezető tisztviselő tényleges hatásköréről nem sokat tudunk az árulkodó elnevezésen túl, miszerint ő volt a fejedelmi jövedelmek pénztárnoka. Valószínűleg ő felelt a gyulafehérvári udvarban őrzött fejedelmi kincsekért, az ő kezéhez folytak be a harmincadok bérletéből származó összegek, és közvetlenül a kincstárba kerültek az egyéb jellegű adók is.¹⁷ A szorosabb értelemben vett pénzügyigazgatáson túl a pénztárnok ellenőrzési funkciót is ellátott a fejedelmi számvevőkkel közösen. Együtt számoltatták el többek között a harmincadokat bérlő Zok Péter kolozsvári polgárt, és arra is volt példa, hogy a nemesércbányákat árendába kapó személyeket is joguk volt ellenőrizni.¹⁸

A fentiekben elmondottak alapján – Trócsányi véleményével ellentétben – feltételezhetjük azt, hogy a 16. század végén a fejedelmi udvarban működött egy kincstári iroda, amelynek vezetője a kincstár prefektusa volt. A kincstári iroda

¹⁴ *Trócsányi Zs.*: Erdély központi kormányzata i. m. 332.

¹⁵ Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei I. 1581–1602. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Fejér Tamás – Rácz Etelka – Szász Anikó. (Erdélyi Történelmi Adatok VII. 3.) Kolozsvár 2005. 348. Kakas István tisztségére lásd *Veress Endre*: Zalánkeményi Kakas István. (Magyar történeti életrajzok 21.) Bp. 1905. 66.

¹⁶ *Trócsányi Zs.*: Erdély központi kormányzata i. m. 332.

¹⁷ Nem valószínű, hogy a fejedelmi udvarban, hasonlóan a késő középkori magyar királyi udvarhoz, külön tisztviselők lettek volna megbízva a kincsek őrzésével. Vö. *Kubinyi A.*: A királyi udvar i. m. 16.; Elsőként Bethlen Gábor idejéből van arra adat, hogy a kincseket őrző tárházak – az egyik Fogaras várában volt – elkülönülnek a pénztárkezelési feladatokat ellátó kincstártól. Lásd *Nagy J.*: Hidvégi Mikó Ferenc i. m. 24–25.; A királyi kamara eredeti jelentésére lásd *Engel Pál*: A 14. századi magyar pénztörténet néhány kérdése. Századok 124. (1990) 26.; Az adókból befolyó jövedelem adminisztrálására lásd *Bethlen Farkas*: Erdély története III. Báthory István trónra lépésétől Báthory Zsigmond uralkodásáig (1571–1594). Ford. Bodor András. Bp.–Kolozsvár 2004. 35–36.; A fejedelemség területén beszedett adók kezelése korábban az adófőpénztárnok feladata volt. Lásd *Trócsányi Zs.*: Erdély központi kormányzata i. m. 306–307.; A tizenöt éves háborúba való belépés után a rendek nyomására rendi fizetőmestert neveztek ki, aki többek között a rendkívüli adókkal is rendelkezett. Lásd uo. 314–315.

¹⁸ A harmincad jövedelemmel való elszámolásra lásd Az erdélyi harmincadok utasítása 1591-ből. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 6. (1899) 35–37.

alsóbb rendű személyzetéről nem sokat tudunk, de valószínűsíthető, hogy ide tartoztak a Trócsányi által *komornik deákként* emlegetett igen heterogén csoport tagjai, többek között a sikeres hivatalnok-karriert befutó kisnemes sárdi Gyarmati Gergely, illetve a gazdag kolozsvári polgár, diplomata Kakas István.¹⁹ A komornik deákok feladata kimerült az egyszerűbb adminisztratív teendők ellátásában, nyugtákat adtak ki, vagy ellenjegyezték őket, és egyéb írnoi munkát végeztek.²⁰ Az írnoi munka feltételezi, hogy a kincstári irodában bizonyos típusú iratexpediálás történt, jöllehet a prefektus saját hatáskörében minden bizonnal nem adhatott ki okiratot. Az évente kétszer esedékes elszámolási időszakban itt állították ki a nyugtákat, amelyeket az érintett tisztviselő bemutatott a fejedelmi számvevőknek, akik átvizsgálták a benyújtott iratokat; ha ők nem találtak semmi hibát, akkor került a fejedelem elé az ügy, és végül a fejedelmi kancellária állította ki a hivatalos felmentő levelet.²¹ A kincstári iroda és a fejedelmi kancellária közötti szoros kapcsolatot az ügymenet lebonyolításán kívül az is bizonyítja, hogy a kincstári irodában dolgozó komornik deákok, valamint a kincstári iroda mellett tevékenykedő fejedelmi számvevők között jelentős azon személyek száma, akik a nagyobb vagy a kisebb kancelláriában írnokként kezdtek hivatali karrierjüket.²²

A 16. század végén tehát egy, a középkori magyar hagyományokon alapuló, de az erdélyi állam speciális szükségleteihez igazított, bizonyos mértékben centralizált pénzügyigazgatási rendszer keretein belül igazgatták a pénzügyeket. A fejedelmi udvarban működő kincstár irányítója és a fejedelmi számvevők közvetlenül a fejedelemtől függtek, jöllehet az előbbi munkáját befolyásolhatta a mindenkori főkomornyik is. A vidéken dolgozó tisztségviselőket elszámoltatták, így bizton állíthatjuk, hogy a Báthory Zsigmond első lemondását követően kiküldött királyi biztosok egy fejlettebb pénzügyigazgatást vettek át, mint azt korábban gondoltuk.²³

¹⁹ Trócsányi Zs.: Erdély központi kormányzata i. m. 334.

²⁰ Az adók beszédésében ellátott szerepükre lásd uo. 306–307.

²¹ A fentiekben ábrázolt ügymenetet a Bethlen Gábor által 1620-ban kiadott kincstartói utasítás írta le részletesen, de a későbbiekben bemutatásra kerülő Bodoni István számára kiadott utasításban is hasonlóan rendelkeztek, ezért feltételezhető, hogy Bodoni kinevezését megelőzően is így járhattak el. A Bethlen-kori instrukcióra lásd Az erdélyi főkincstartó 1620-iki utasítása. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 5. (1898) 41–43.

²² Vö. Kubinyi A.: A királyi kincstartók i. m. 50.; A kancelláriai karrierre lásd Trócsányi Zs.: Erdély központi kormányzata i. m. 195., 332.; Gyarmati Gergely deák esete különleges, ugyanis minden bizonnal apósa, Székesfehérvári András révén került be a kincstári irodába. Nem kellett a teljes számárletrát végigjárnia – azaz írnozkodnia a kancellárián –, egyből a magasabb rangot biztosító kincstári írnoi pozíciót kapta meg.

²³ Vö. Kruppa T.: Miksa főherceg i. m. 835.

Bodoni István instrukciója és az Erdélyi Kamarára vonatkozó első tervek (1598–1601)

Báthory Zsigmond első lemondásának feltételeit az 1597 decemberében elfogadott prágai szerződés rögzítette, és mivel a fejedelem nem volt hajlandó addig az országban maradni, amíg az utódjának szánt Miksa főherceg megérkezne, I. Rudolf három királyi biztost küldött Erdélybe (Bartholomäus Pezzen, Szuhay István, Istvánffi Miklós).²⁴ A biztosok feladatai közé tartozott az erdélyi terület Habsburg hűsége térítése, a fellelhető erőforrások felmérése. Az anyagi források, jövedelmek feltérképezésén túl találniuk kellett egy olyan, a császári-királyi udvar számára megbízható embert, aki politikai elkötelezettsége mellett pénzügygazgatási tapasztalatokkal is rendelkezik, és hatékonyan tudja kezelni a befolyó jövedelmeket. A biztosoknak elsősorban tehát arra kellett törekedniük, hogy stabilizálják az erdélyi terület pénzügyeit; a központi kormányzat a pénzügygazgatás nagyobb mérvű átszervezését a tartomány pacifikálása után kívánta végrehajtani.

A királyi biztosok eleget téve kötelezettségüknek, a leköszönt fejedelem egyik megbízható hívét és diplomatáját, a konvertita Bodoni Istvánt tették meg az erdélyi kincstár vezetőjének.²⁵ Bodoni kiválasztása nemcsak politikai, hanem szakmai szempontból is megalapozott döntés volt, hiszen rendelkezett pénzügygazgatási tapasztalattal, többek között vezette a vízaknai sókamarát.²⁶ A Magyar Királyság területén megszokott ügymenet szerint Bodoni István kapott a biztosoktól egy részletes, 18 pontból álló instrukciót is, amely pontosan körülhatárolta a tevékenységi körét. Az utasításon pontos dátum nem szerepel, ezért csak feltételezhetjük, hogy Bodoni nem sokkal Báthory Zsigmond lemondása után vehette azt kézbe. A gyorsaságra és a hatékonyságra nagy szükség volt, ugyanis hasonlóan az 1552 és 1556 közötti időszakhoz, a 16. század végén is abban bizakodtak a döntéshozók, hogy az erdélyi területről befolyó jövedelmek önmagukban elegendőnek bizonyulnak a katonaság ellátására és

²⁴ *Nagy Gábor*: Miksa főhercegre várva. Rudolf erdélyi biztosainak két jelentése 1598 májusából. Századok 141. (2007) 1557.; *Kruppa T.*: Miksa főherceg i. m. 822.

²⁵ *Kruppa T.*: Miksa főherceg i. m. 834–836.; Bodoni többek között Itáliában teljesített diplomáciai szolgálatot. Egyik nagy ellenlábasa az 1598 áprilisában börtönbe vetett kancellár, Jósika István volt. Lásd *Bethlen F.*: Erdély története III. i. m. 188–189.; Elég rossz megítélése volt a kortársak között, többek között Gálffy János halálában játszott szerepe miatt, Szamosközy és Bethlen is gátlások nélküli törtetőként jellemezte. Az biztos, hogy minden politikai változást igyekezett a saját hasznára fordítani. Báthory Zsigmond után Báthory Andrászt szolgálta, aki tanácsúrrá nevezte ki, majd az ő halála után Mihály vajda belső körébe tartozott. Lásd *Bethlen Farkas*: Erdély története V. Báthory Zsigmond lemondásától Mihály vajda hatalomra kerüléséig (1598–1600). Ford. Kasza Péter. Bp. 2010. 156., 211–212., 258., 263.

²⁶ Serviciul Județean Arhivelor Naționale (a továbbiakban: SJAN) Sibiu Primăria Municipiului Sibiu, Socotelile Orașului Nr. 105. fol. 16.

az egyéb hadi kiadások finanszírozására. Unokája I. Ferdinándhoz képest mindenképpen lépéselőnyben volt, hiszen a 16. század közepén a magyar királynak egy addig ismeretlen úton kellett elindulnia. Ki kellett dolgozni a hatékony pénzügyigazgatás megszervezéséhez és működtetéséhez szükséges utasításokat, annak ellenére, hogy az idő sürgette, és Ferdinánd hatalma igen ingatag volt Erdélyben.²⁷ Ezzel szemben I. Rudolf idején a korábban – még elődei uralkodása alatt – kidolgozott instrukciók és tervezetek már készen álltak, és mintául szolgálhattak az erdélyi pénzügyek rendezésében. Ezenfelül a császári-királyi udvar döntéshozói már birtokában voltak azon ismereteknek, amelyeknek I. Ferdinánd és hívei még nem lehettek, így felkészültebben láttak hozzá a tartomány integrálásához.

Bodoni István tisztsége közelebb állt a fentiekben bemutatott kincstári prefektus hivatalához, mint a kincstartóéhoz, vagy a 16. század közepén Haller Péter és Vas László által viselt jövedelemigazgatóéhoz.²⁸ Bodoni feladata volt az erdélyi fejedelmek korábbi tárháza (*Schatzkammer*) és a tényleges kincstár (*fiscus*) vezetése, mint *obrister Presidentenampt*.²⁹ A kincstár vezetőjének vagy igazgatójának legfontosabb feladata a kincstárba befolyó jövedelmek kezelése volt. Az egyes tételeket személyesen kellett bevételeznie, a befizetésnél jelen kellett lennie a mellé rendelt ellenőrnek is, akit az irat *Rentmeister*ként említ.³⁰ A pontos ügyvitel és elszámoltathatóság érdekében minden esetben nyugtát kellett adnia az adott összeget átadó tisztviselőnek, amelyet saját pecsétjével és aláírásával is el kellett látnia. Bodoninak együtt kellett működnie a számvevőkkel (*exactores*) is, ugyanis az utóbbiak által kiadott elismervény volt a hivatalos, a tisztviselő ezzel tudta igazolni, hogy beadta a kérdéses pénzösszeget. A kincstári prefektus munkáját tehát két szinten is ellenőrizték, egyrészt a mellé rendelt ellenőrön, másrészt a számvevőkön keresztül.

²⁷ *Oborni Teréz*: Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt 1552–1556. (FONS Könyvek 1.) Bp. 2002. 49–53.

²⁸ Haller Péter instrukciójában a jövedelemigazgató és kincstartó kifejezés is szerepelt, a sorrend azonban nem volt véletlen, a király kizárólag a hagyományok iránti tiszteletből használta a kincstartó megnevezést. Haller utódjánál, Vas Lászlónál már kizárólag az *administrator proventuum* elnevezést alkalmazták. Lásd *Oborni T.*: Erdély pénzügyei i. m. 52.

²⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) E 144 Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Jogbiztosító és kiemelt fontosságú iratok, Magyar Történelmi Emlékek (a továbbiakban: E 144) 1. cs. fol. 416–418. Kiadva: Utasítás az erdélyi kincstartó részére 1598-ból. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 7. (1900) 323–325., vö. *Kruppa T.*: Miksa főherceg i. m. 834–836.

³⁰ MNL OL E 144 1. cs. fol. 416. Vö. *Kruppa T.*: Miksa főherceg i. m. 834–836. A Rentmeister tisztségére lásd *Kenyeres István*: XVI. századi uradalmi utasítások. Utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére I–II. (FONS Könyvek 2.) Bp. 2002. I. 56.

Bodoni kötelességei közé tartozott a számadáskönyv vezetése, amelybe bejegyzett minden bevételt és kiadást típusokra bontva.³¹ Előfordult, hogy a kincstárban nemesércet is beváltak, ezt is be kellett vezetni a számadáskönyvbe, és nyugtát adni, amit később továbbítani kellett a számvevőknek.³² A kincstári kifizetések esetében sem járhatott el egyedül, a bevásárlásokra utalványozott összegek kiadását a számvevőknek is ellen kellett jegyezniük; csak az a nyugta volt érvényes, amelyen a kincstár vezetőjének és legalább egy számvevőnek az aláírása szerepelt. Bodoni soron kívül akkor adhatott ki nagyobb összeget, ha arra királyi rendelet, vagy maguk a biztosok utasították. Az ilyen jellegű kiadásokat is vezetnie kellett a számadáskönyvben, és ha alkalom adódott rá, hetente, ha ez nem volt lehetséges, legalább havonta be kellett volna mutatni a biztosoknak a regisztert, amelyet azok aláírásukkal láttak volna el. A kincstár vezetőjének kellett kiutalnia az udvarban szolgálatot teljesítőket (udvarmester, lovasok, gyalogok, szolgák) fizetéseit. Az instrukció arról is rendelkezett, hogy mikor kell megtörténnie a járandóság kifizetésének: az első fizetési napnak június 1-jét tették meg. Az utóbbi dátumból arra lehet következtetni, hogy Bodoni valamikor május folyamán kapta meg az instrukciót, és a tényleges munkát júniusban kezdhette el.

Hatalomváltás idején nem egyszerű feladat átvenni a pénzügyek irányítását, ez így volt Bodoni esetében is. Neki kellett ugyanis arról gondoskodnia, hogy a leköszönt fejedelem minden adóssága rendezve legyen. Ezenfelül ő felelt a postás ifjak fizetéséért, ha külföldi útra küldték őket, azt jelentenie kellett a számvevőknek is. A tárház sértetlenségét is neki kellett szavatolnia, ha mégis hiányt észlelne, azt azonnal jeleznie kellett a biztosoknak, akiknek elszámolással tartozott Miksa főherceg megérkezéséig. Az instrukció utolsó pontjai a kincstár vezetőjének és alkalmazottainak fizetését és egyéb járandóságait tárgyalta. Bodoni István éves fizetése 1000 tallér volt, ezen felül kapott 16 lóra elegendő fizetséget, helyettesének évi 200 tallér járt. A *Rentmeister* alatt szolgálatot teljesítő két tisztviselőnek fejenként évi 100 tallért határoztak meg. A fenti tisztségviselőkön felül a kincstár fizette az úgynevezett fűszerfelelőst (*Gewürzverwalter*), aki éves járandóságát posztóban és prémben kapta meg, valamint a „borstöröt” (*Pfefferströßer*), aki évente 4 forintot, egy ruhát és egy birkabekecsket kapott. Rajtuk kívül Bodoninak még az írnokait kellett kifizetnie. Az instrukció utolsó pontja külön kihangsúlyozta,

³¹ A számadáskönyveket általában az egyszerű számvitel alapján vezették. Lásd *Kenyeres István: Uradalom és végvárak. A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban.* Bp. 2008. 125.

³² A kincstárnál történő ércbeváltásra a korai Báthory-korból már van példa, többek között ezért adományozott Báthory István a zalatnai bányákat bérlő Grison családnak egy házat Gyulafehérváron. A bérlők itt tudták megvárni, amíg az ércükért pénzt kaptak. Lásd Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése I–II. Szerk. Veress Endre. (Monumenta Transilvanica) Kolozsvár 1944. 71–72.

hogy a felsorolt alkalmazottak nem Bodonitól, hanem a kincstártól kapják a fizetésüket. Ez azt jelentette, hogy a kincstárhoz tartozó tisztségviselők közjogi viszonyban álltak az uralkodóval, és nem kötötte őket semmilyen magánjogi viszony a kincstár vezetőjéhez. Az alkalmazottaknak járó természetbeni juttatásokról a mindenkori gyulafehérvári udvarbíró kötelessége volt gondoskodni.³³

Bodoni István instrukciója a 16. század végi erdélyi pénzügyigazgatás pillanatképét tárja elénk, megmutatja, hogy milyen tisztségviselők dolgoztak a fejedelmi udvar mellett tevékenykedő kincstári iroda kötelékében. Erre enged következtetni a szövegben többször is visszatérő fordulat, miszerint Bodoninak a régi szokás szerint kell eljárnia. A számára kiadott instrukcióból egyértelműnek látszik, hogy az ő feladata elsősorban a szorosabb értelemben vett pénztári kezelés lett volna, ellenőrző funkciót egyáltalán nem láthatott el, és az erdélyi terület jövedelemforrásaira sem volt rálátása.³⁴ Jogosan merül fel a kérdés, hogy Bodoni tisztsége mennyiben új, és mennyiben folytatója az erdélyi hagyományoknak? Nem járunk messze az igazságtól, ha úgy véljük, hogy a királyi biztosok nem akartak semmit kockáztatni, ezért inkább a már meglévő kincstári prefektusi tisztséget töltötték be nekik tetsző emberrel; az újdonság annyiból állt, hogy jogkörét a korábbiakhoz képest csökkentették. Elsődleges céljuk az volt, hogy a befolyó jövedelmeket hatékonyan lehessen kezelni, és ebből minél többet lehessen a király hatalmának megszilárdítására és a katonaság ellátására költeni.

Bodoni István tevékenységéről nem sokat lehet tudni, annyi bizonyos, hogy 1598 decemberében még viselte a tisztségét, erről tanúskodik egy általa aláírt elismervény.³⁵ A történeti eseményeket ismerve nem lehetett könnyű dolga. A Miksa főherceg megérkezésere váró királyi biztosok azt várták el tőle, hogy minél több pénz kerüljön a kincstárba, jóllehet azt maguk is elismerték május 24-én kelt jelentésükben, hogy a tartomány pénzügyi helyzete komoly aggodalomra ad okot; véleményük szerint a hiány legalább 200 000 forintra tehető.³⁶ Ehhez a tetemes hiányhoz többek között az is hozzájárulhatott, hogy Báthory Zsigmond, mielőtt elhagyta volna Erdélyt, szó szerint kifosztotta a kincstárat, ha hihetünk Bethlen Farkas leírásának. A történetíró úgy emlékezett meg a fejedelem első lemondásáról, hogy Báthory a hivatalos ceremónia után kihordatta a teljes veretlen és vert arany- valamint ezüstkészletet a tárházból, elvitte az adókból befolyt összegeket is, a legtöbb értékes tárgyat – kivéve a súlyos kárpitokat, s mindezeket

³³ MNL OL E 144 I. cs. fol. 416–418.

³⁴ Vö. *Oborni T.*: Erdély pénzügyei I. m. 52–53.

³⁵ MNL OL Mikrofilmek Beszterce város és kerület levéltára, Beszterce város és kerület, Missiles 1598/Nr. 124.

³⁶ *Nagy G.*: Miksa főhercegre várva I. m. 1560., illetve *Oborni Teréz*: Erdély kincstári bevételei és kiadásai a 16. század végén. *Történelmi Szemle* 47. (2005) 3–4. sz. 343.

nagybátyja, Bocskai István görgényi várába szállíttatta.³⁷ Jóllehet a biztosok több helyen is panaszkodtak a nehéz pénzügyi viszonyokra, az erdélyi állam területéről egy 1598. évi, valószínűleg már Bodoni működése alatt készült kimutatás szerint legalább 219 000 forint bevétele volt a kincstárnak, míg a kiadások összege mintegy 247 000 forintra rúgott. A 28 000 forintot elérő deficit ellenére még mindig komoly pénzügyi potenciál rejtőzött a fejedelemségben, amelynek jelentős részét a nemesérbányászatból származó haszon tette ki.³⁸

Azt követően, hogy Báthory Zsigmond 1598 augusztusában szó szerint visszalopódzott a hatalomba, a Habsburg-kormányzatnak még legalább két évet kellett arra várnia, hogy újra magáénak tudhassa Erdélyt, így a nagyobb léptékű pénzügyigazgatási tervekkel is várni kellett.

Az Udvari Kamaránál a folyamatosan változó hatalmi viszonyok ellenére több átszervezési koncepciót is kidolgoztak ezekben az években azon elgondolással, ha alkalom adódik rá, azonnal neki lehessen állni a megvalósításuknak. A századforduló kamarai szakemberei szerencsés helyzetben voltak, hiszen az első országegyesítési kísérlet során megalkotott instrukciók, tervek a rendelkezésükre álltak, a kiindulási pont azonban más volt, mint a 16. század közepén. 1552-ben I. Ferdinánd biztosainak még arra kellett választ adniuk, hogy az erdélyi pénzügyek élére elegendő volna-e egy embert állítani, kapjon-e segítőt, vagy jobb lenne kamarát felállítani Erdély területén is.³⁹ A király a biztosok javaslata alapján végül úgy döntött, hogy a Felső-Magyarországon éppen formálódó jövedelemigazgatósághoz hasonló szervezetet állít fel Erdélyben, melynek vezetője Haller Péter lett.⁴⁰ A két terület stratégiai jelentősége hasonló volt, ezzel már a kortársak is tisztában voltak. A századfordulóra sok minden megváltozott, hiszen Kassán már jó harminc éve üzemelt a Szepesi Kamara, és a Magyar Kamaránál is évtizedes tapasztalatok halmozódtak fel, így a Habsburg-kormányzat a kamarai igazgatás keretén belül képzelte el az erdélyi jövedelmek irányítását, az egyszemélyes vezetés lehetősége fel sem merült. Erről tanúskodik Mátyás főherceg 1601. szeptemberi utasítása. A főherceg mandátumában felszólította a Magyar Kamara tanácsát, hogy írják meg véleményüket az Erdélyben felállítandó kamarával kapcsolatban. A tanácsosoknak arról kellett nyilatkozniuk, hogy milyen szervezeti felépítéssel működjön az erdélyi hivatal, valamint egy instrukciótervezetet is kért tőlük.⁴¹ A Magyar Kamara tanácsa úgy vélte, hogy nem

³⁷ *Bethlen F.*: Erdély története III. i. m. 35–36.

³⁸ *Oborni T.*: Erdély kincstári bevételei i. m. 338–345.

³⁹ *Oborni T.*: Erdély pénzügyei i. m. 46–47.

⁴⁰ Uo. 52–53. Haller majdnem olyan széles jogkörrel rendelkezett, mint Werner György Felső-Magyarországon.

⁴¹ MNL OL E 21 Magyar Kamara regisztrátúrája, *Benignae resolutiones* (a továbbiakban: E 21), 1601. szeptember 3. fol. 2. Kiadva: *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și*

kompetens ebben a kérdésben, ezért továbbította a feladatot a Szepesi Kamara tanácsának Kassára. Ez is bizonyítja, hogy az erdélyi terület Magyar Királyságon belüli helyzetét több szempontból is párhuzamba állították a felső-magyarországi régióéval. A Szepesi Kamara tanácsosai szeptember 15-én kelt válaszlevelükben kihangsúlyozták, hogy milyen bonyolultak az erdélyi viszonyok, és szerteágazóak az erdélyi fiskális javak. Azt javasolták felettesüknek, hogy a korai Szepesi Kamara mintájára állítsanak fel egy olyan hivatalt, amely legalább a minimális mértékben teljesíti a kamarai szervezet jogi feltételeit. Ennek értelmében – érveltek – ki kellene nevezni egy elnököt, mellé két tanácsost, egy titkárt, egy írnokot, valamint egy számvevőt. Ez a berendezkedés addig maradna érvényben, amíg nem döntenének a végleges igazgatási formáról. A kassai kamarai tanácsosok szerint kizárólag németeket és magyarokat – értve ez alatt a királyságbelieket – lenne tanácsos alkalmazni, mert az erdélyiek rendkívül megbízhatatlanok. A német kamarai tisztviselők közül Nicolas Haunoldot, az Udvari Kamara titkárát, valamint Johann Ercket, néhai idősebb Felician von Herberstein nagybányai bányabérlő egykori alkalmazottját ajánlották, aki akkoriban már a máramarosi sóbányászat vezetője volt. Utóbbi személyénél kiemelték, hogy az elmúlt években sokat forgott erdélyi körökben, utalva a Herberstein családdhoz fűződő viszonyára.⁴² A magyarok közül Pesthy Zsigmond Sáros vármegyei nemesurat és Kiss Lukács kassai várnagyot tartották alkalmasnak a feladatra.⁴³

Az Udvari Kamara elfogadta a Szepesi Kamara javaslatát, de Báthory Zsigmond újbóli visszatérése és az abból fakadó újabb politikai fordulat arra kényszerítette a központi kormányzatot, hogy az „A” tervnek is nevezhető elképzelés megvalósítását egy békésebb időszakra halassza, és egy kevésbé bonyolult „B” terv mentén, egy jövedelemigazgatóság felállításával oldja meg az erdélyi pénzügyigazgatás átalakítását, ahogy azt I. Ferdinánd is tette 1552 és 1553 között.⁴⁴

Târii-Românești VI. Publicate de Andrei Veress. București 1933. 58–64., 449. Vö. *Kruppa T.*: Miksa főherceg i. m. 835.

⁴² MNL OL E 21 1601. szeptember fol. 4–7. Vö. *Kruppa T.*: Miksa főherceg i. m. 835.; Nicolas Haunold erdélyi tevékenységére lásd Österreichisches Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA) Allgemeines Verwaltungsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Alte Hofkammer (a továbbiakban: AVA FHKA), Hoffinanz Ungarn (a továbbiakban: HFU) r. Nr. 89. Konv. 1605. August fol. 35–40. Johann Erck hosszú időn keresztül idősebb Felician von Herberstein bizalmasa volt, többek között ő volt Raimund von Herberstein nevelője, valamint a nagybányai bányakamara vezetője 1585 és 1590 között. Kettejük viszonya azonban megromlott, leginkább azért, mert Erck végezte az érdemi munkát Nagybányán, míg Herberstein politikai terveit szövögette, és állandóan úton volt. A báró halála után nem sokkal elvette annak özvegyét, és megpróbálta rátenni a kezét a Herberstein vagyoni, de ez a terv végül az örökösök ellenállásán megbukott. Lásd MNL OL F 15 Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak, Kolozsmonostori Konvent országos levéltára, Protocolla, libri regii et styliionaria (a továbbiakban: F 15) XV. Prot. fol. 308.

⁴³ MNL OL E 21 1601. szeptember 15. fol. 4.–7.

⁴⁴ *Oborni T.*: Erdély pénzügyei i. m. 49–50.

Az erdélyi tartomány pacifikálása és a jövedelemigazgatóság felállítása (1602–1603)

Báthory Zsigmond a Mihály vajda megöletését követő általános kétségbeesést arra kívánta felhasználni, hogy újra magához ragadja a hatalmat, de végül 1602-ben feladta a küzdelmet, és végleg távozott Erdély területéről. A visszatérő Giorgio Basta generális 1602 júliusában az erdélyi csapatokat megverte Tövísnél, így ellenfél nélkül maradva Erdély egyedüli ura lett.⁴⁵ I. Rudolf azonban nem zárólag az erdélyi területet kemény kézzel hódoltató Bastára kívánta bízni Erdély kormányzatát. Az ideiglenes polgári kormányzás két királyi biztos (Hans Molart, Nicolas von Burghausen) feladata lett, akik 1602 decemberében érkeztek meg a fejedelemség területére, ahol azonnal munkához láttak. Az első hónapokban végzett tevékenységükről egy februári, hosszabb lélegzetvételű jelentésben számoltak be, amelyben helyet kapott több, az erdélyi tartomány kormányzására vonatkozó javaslatuk is.⁴⁶ A pénzügyigazgatásról csak általánosságban írtak, miszerint fontos lenne a jövedelmeket növelni, a sok haszonnal kecsegtető nemesércbányászatot fejleszteni. Új erdélyi kormányzati központnak pedig Szeben városát ajánlották, ugyanis az ott lakó szászok megbízhatóak, lojálisak az uralkodóhoz.⁴⁷

Ugyanezekben a kérdésekben nyilvánított véleményt Napragi Demeter egykori erdélyi kancellár is, aki szintén kiemelte Szeben hűségét 1602-ben benyújtott memorandumában. Napragi a biztosokkal ellentétben a polgári kormányzás minden területére, köztük a pénzügyigazgatás átalakítására is tett javaslatot feljegyzésében. Az erdélyi pénzügyeket – írta – vagy megbízható *perceptoroknak*, azaz pénztárnokoknak, vagy egy kamarának kellene vezetnie. A tisztviselőknek instrukciót kellene adni, és lelkiismeretes német hivatalnokokat kellene megbízni ezzel a fontos feladattal. Véleménye szerint Kolozsvár vagy Brassó alkalmas lenne pénzügyigazgatási központnak, a kormányzás egyéb területeit pedig Gyulafehérvárról vagy Szebenből irányítanák.⁴⁸ A két fenti feljegyzés közül a pénzügyigazgatási változtatások terén Napragi munkája bizonyult

⁴⁵ Erdély története I–III. Főszerk. Köpeczi Béla. Szerk. Makkai László – Mócsy András. Bp. 1986. I. 530–532. (A vonatkozó fejezet szerzője Makkai László.)

⁴⁶ Relation der kais. Kommissäre Basta, Molart und Burghauß an Kaiser Rudolph II. über die siebenbürgischen Angelegenheiten und wie selbe am besten zu ordnen seien. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Bd. IV/2. Hermannstadt 1850. (a továbbiakban: Relation) 86–128.

⁴⁷ Uo. 98.

⁴⁸ Erdélyi Országgyűlési Emlékek I–XXI. Szerk. Szilágyi Sándor. (Monumenta Hungariae Historica III/b. Monumenta Comitatus Regni Transylvaniae) Bp. 1875–1898. (a továbbiakban: EOE) V. 173–175. A királyi biztosok a pénzügyi központ helyszínét illetően nem értettek egyet a püspökkel, ők éppen azt ecsetelték jelentésükben, hogy Kolozsvár és Brassó polgársága nem megbízható, ezért kellene a polgári kormányzás minden területét Szebenből irányítani. Lásd Relation 98.

hasznosabbnak, jóllehet ő sem fogalmazott meg nagyobb újítást a korábban már meghatározott alapelvekhez képest.

Ahhoz, hogy az erdélyi területet tartósan a király uralma alatt lehessen tartani, hatékony pénzügyigazgatásra és biztos jövedelemforrásokra volt szükség. A Habsburg-kormányzat ezért – ahogy az előbbieken utaltam rá – a jövedelemigazgatás gyors és egyszerű átszervezésére törekedett, ugyanis az elsődleges cél az Erdélyben állomásozó csapatok ellátása volt. A királyi biztosok arra vonatkozóan nem kaptak külön utasítást, hogy a pénzügyek terén milyen módosításokat hajtsanak végre, ezért saját hatáskörükben dönthettek egy ideiglenes megoldásról, amely elnyerte a központi kormányzat tetszését is. A zavaros politikai, hatalmi viszonyok között úgy találták jónak, ha egy embert állítanak az erdélyi jövedelmek és fiskális birtokok élére, akinek a hűségében és elkötelezettségében meg lehet bízni, ezen felül pedig befolyásos személyiség is.⁴⁹ Giorgio Basta, Hans Molart és Nicolas von Burghausen választása egy szebeni polgárra esett: Hans Paul (Johann) Rennerre, aki szabómester volt és gazdag kereskedő, 1600-ban az újgyházi királybírói posztot töltötte be.⁵⁰ Ebben az időben még karrierje elején állt, de a Habsburgok iránti hűsége töretlen volt, ahogy ezt a későbbi évtizedekben végzett munkássága is bizonyítja. Gyulaffi Lestár szerint a királyi biztosok nagy becsületben tartották, a legfontosabb döntésekben mindig kikérték a véleményét. 1605-ben Szeben polgármestere lett, és mivel nem volt hajlandó Bocskai pártjára állni, el kellett menekülnie Moldvába.⁵¹ Hans Renner az erdélyi jövedelmek és bevételek adminisztrátora és főinspektora (*Der siebenbürgischen landt regalien und*

⁴⁹ Vö. *Oborni T.*: Erdély pénzügyei i. m. 49–50.

⁵⁰ *Georg Kraus*: Erdélyi krónika (1608–1665). S. a. r. Vogel Sándor. Bp. 1994. 753. Renner neve több formában is előfordul a forrásokban, többek között Johann Rhener/Rehner, vagy Régeni Jánosként.

⁵¹ Gyulaffi Lestár följegyzései (1565–1605). Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVII. századból. Közli Szabó Károly. (Monumenta Hungariae Historica 2. osztály Scriptorum 34.) Bp. 1881. 133., 208., 281.; Polgármesterségére lásd *Soós Ferenc*: Egy monogram feloldása. Éremtani lapok 29. (1995) 10–14. Kortársával, Albert Huettel szemben az ő személyéhez ambivalens viszonyult a szász történetírás. Szeben városának és a szász universitasnak egyik legbefolyásosabb személyisége volt, moldvai száműzetése után visszatért Szebenbe, ahol kereskedelemmel foglalkozott. Báthory Gábor a széki „merényletet” követően lefogatta, és Bécsből hozatott 80 000 forintot érő áruit lefoglaltatta, az utóbbi árával Renner egyébként adósa maradt a bécsi kereskedőknek. Lásd Gr. Illésházy István följegyzései, Hidvégi Mikó Ferenc históriája 1594–1613, Bíró Sámuel folytatásával. Közli. Kazinczy Gábor. (Monumenta Hungariae Historica 2. osztály Scriptorum 7.) Pest 1863. 281–282.; Johann és Gustav Seivert több történelmi munkájában is károsnak nevezte tevékenységét, leginkább Georg Kraus krónikájára támaszkodva. Véleményük szerint magának akarta megszerezni a fejedelmi címet. Lásd Die Stadt Hermannstadt. Eine historische Skizze von Gustav Seivert. Hermannstadt 1859. 84.; 1615-ben Bethlen Gábor követeként járt Bécsben, ahol átállt a Bethlen-ellenes párt oldalára, akik meg akarták bukztatni a fejedelmet. A császári udvarban tett szolgálataiért cserébe tanácsosnak nevezték ki, egy udvarbeli nemesasszonyt vett feleségül. Végül Bethlen Gábor kegyelme révén 1625-ben visszatérhetett Erdélybe, ahol rövidesen elhunyt. Lásd *Kraus, G.*: Erdélyi krónika i. m. 97–101. Az általa viselt jövedelemigazgatói posztról egyik történelmi munka sem emlékezik meg.

einkommen administrator und inspector supremus) lett, azaz ő töltötte be az erdélyi jövedelemigazgatói tisztet.⁵² Kinevezésére 1603. március 1-jén került sor, ahogy ez kiderül 23 pontból álló instrukciójából.⁵³ A bevezetőben azzal indokolták meg Renner kinevezését, hogy a tartomány megvédéséhez és megtartásához szükséges jövedelmek kezelésére és behajtására szükség van egy hozzáértő, hűséges emberre. Az instrukció pontjait a biztosok állították össze, ebben minden bizonnyal segítségükre volt az 1553 júniusában Haller Péternek kiadott utasítás is, ahogy erre a későbbiekben még vissza fogunk térni.

Renner elsősorban Basta generálisnak tartozott elszámolással, valamint együtt kellett működnie a számvevőkkel (*exactores*), akiket minden bizonnyal Basta és a biztosok neveztek ki. A jövedelemigazgató hatásköre kiterjedt minden egyes jövedelmi ágra, ő irányította a fiskális tulajdonban lévő birtokokat az udvarbírókon keresztül, neki tartoztak elszámolással a sókamarak és bányakamarák vezetői, ő irányította a tized, a huszad beszedését. A közvetlenül a kincstárba érkező jövedelmek típusát és összegét vezetnie kellett a számadáskönyvben, kifizetést kizárólag a számvevők engedélyével kezdeményezhetett, ez alól a generális által kért rendkívüli utalványok jelentettek csak kivételt. Az ő feladata volt a vidéken dolgozó kincstári tisztviselők ellenőrzése, ügyelnie kellett arra, hogy a lakosságot ne dolgoztassák a törvényben meghatározott mértéken túl. Sem az udvarbírók, sem a harmincadosok nem halmozhattak fel hátralékot, neki kellett arról gondoskodnia, hogy minden jövedelem bekerüljön a kincstárba. Aki mégsem szolgáltatta be megfelelően a bevételeket, az ellen a generális tudtával és beleegyezésével akár katonai erővel is felléphetett, lefoghathatta és börtönbe vethette a renitens tisztviselőket. Havonta kellett azt is ellenőriznie, hogy a hivatalnokok az instrukciók alapján járnak-e el, amelyeket a biztosok adtak ki számukra. A harmincadhelyek igazgatásánál végezzen alapos munkát – szólt az utasítás –, érje el, hogy növekedjenek a vámbevételek, a harmincadosok helyben csak akkor fizethetnek ki nagyobb összegeket, ha arra a jövedelemigazgató vagy a generális külön engedélyt ad. A harmincadosoknak negyedévente kellett számot adni munkájukról, a feljegyzéseket a számvevőkhöz kellett eljuttatniuk. A jövedelemigazgatónak is lelkiismeretesen kellett vezetnie a számadáskönyvet,

⁵² ÖStA AVA FHKA Siebenbürgische Akten, r. Nr. 95. fol. 822–829. (régijelzet: Anhang gemischter Faszikel Siebenbürgen, Urkunden und Varia, Fasc. 1. Nr. 16.) (a továbbiakban: SA UV). A német instrukció latin nyelvű, rövidített másolatában tévesen szerepel a neve Paulus Drinerként, ahol egyébként a dátumot is hibásan adták meg. Lásd uo. fol. 831–833. Szilágyi Sándor jegyzetben közölte a kinevezési okirat bevezetőjét. Lásd EOE V. 47–48. Vö. *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 426–427.

⁵³ A biztosok saját hatáskörükben jártak el Renner kinevezésekor, ezt bizonyítja, hogy az instrukció végén záromondatként az szerepel, hogy várnak az uralkodó megerősítésére és jóváhagyására. Lásd ÖStA AVA FHKA SA UV r. Nr. 95. (régijelzet: Fasc. 1. Nr. 16.) fol. 829.

minden hónapban készítenie kellett egy kivonatos számadást (*regestum*), ebben kellett feltüntetnie az összes bevételt és kiadást. Rennernek joga volt megválni alkalmazottjaitól, ha úgy vélte, hogy nem végzik jól munkájukat, de Bastával egyeztetnie kellett a személycseréről. A leköszönő tisztségviselő köteles volt minden dokumentumát, feljegyzését és számadását beszolgáltatni, a jövedelemigazgató pedig a saját vonatkozó beszámolóival együtt továbbította azokat a számvevőknek. Az instrukció szövege itt utalt a hatvan éve történt eseményekre, azaz Haller Péter idejére, amikor a tisztviselők lelkiismeretesen elszámoltak tevékenységükkel az Udvari Kamara felé.⁵⁴ Az is kiderül az utasításból, hogy a tizedeket továbbra is bérbe adták. Renner feladata volt a bérlők ellenőrzése, többek között az, hogy időben adják be a bérleti díjat, és ne csaljanak, azaz ne tudják a befizetett bérleti díj többszörösét behajtani a falvakon. A szászok által fizetett Szent Márton-napi census adminisztrálása is az ő hatáskörébe tartozott; az utasítás külön felhívta a jövedelemigazgató figyelmét, hogy ügyeljen arra, a szász lelkészek megkapják az adóból nekik járó részt. Az egyes jövedelemtípusokat (tized, harmincad, érbeváltás) bérlő személyekkel szerződést kellett kötni, amelyben pontosan rögzítették a bérleti díj összegét, a kifizetés módját és idejét. Renner feladata volt az is, hogy felmérse a háború során elpusztult területeket, és gondoskodjon a lakatlan falvak újratelepítéséről. Az újonnan érkezők kapjanak házat, valamint bizonyos ideig adómentességet, hogy be tudjanak rendezkedni az új helyen. A telepítés lebonyolításában kérhette a generális segítségét is. Fontos volt a tartomány biztonsága szempontjából, hogy jó viszonyt ápoljon a katonai vezetőkkel, tartsa tiszteletben a kiváltságait, és időben fizesse ki járandóságait. A természetbeni juttatásokról is adjon számlákat, ezeket a hadi fizetőmesternek (*Feldtkriegszahlambt verwalter*) kellett bemutatnia. A kincstár érdekeit is Rennernek kellett képviselnie: ha egy birtok magszakadás vagy hűtlenség miatt visszaháramlott az uralkodóra, a jövedelemigazgató feladata volt felmérni és a jövedelmezőbbeket megtartani kincstári kezelésben. Az instrukció végén kihangsúlyozták, hogy minden bevételért és jövedelemért ő felel, az esetleges hiányt pedig saját vagyonából kell pótolnia. Rennernek alá kellett írni egy reverzalist, amelyben hitet tett amellet, hogy lelkiismeretesen végzi majd munkáját, vállalja minden döntéséért és az esetlegesen keletkező hiányért is a felelősséget.⁵⁵

Az instrukció a jövedelmek igazgatásán túl a jövedelemigazgató alkalmazottjairól is rendelkezett. Eszerint Renner mellett dolgozott egy pénztáros, aki

⁵⁴ ÖStA AVA FHKA SA UV (régí jelzet: Fasc. 1. Nr. 16.) fol. 822–829. Haller Péter elszámolását, amelyet lemondása után nyújtott be, a királyi biztosok (Werner György és Francisci Tamás) pontról pontra átnézték, és elég nagy bizalmatlansággal kezelték az adatait. A későbbiekben még többször „zaklatták” alig egy éves munkája miatt. Lásd *Oborni T.*: Erdély pénzügyei i. m. 120–122.

⁵⁵ ÖStA AVA FHKA HKA SA UV (régí jelzet: Fasc. 1. Nr. 16.) fol. 830.

a pénzkezelésért volt felelős, a kincstárba történő befizetéseket és kifizetéseket vezetnie kellett egy regiszterbe, amelyet a jövedelemigazgatónak és Basta generálisnak be kellett mutatnia. A pénzkezelés szabályai szigorúak voltak. Hiába volt Bastának rálátása és valójában döntési jogköre is a pénzügyigazgatás területén, a hozzá beérkező pénzüsszegeket neki is be kellett fizetnie a kincstárba, a befizetésről pedig a pénztáros adott egy nyugtát, amit a jövedelemigazgató ellenjegyzett. A pénztáros fizetését, ahogyan a jövedelemigazgató is, a kincstárból kapta, utóbbi éves járandósága 1200 aranyforint volt, ezenfelül kapott még 100 köböl búzát és 12 hordó bort.⁵⁶ A pénztároson kívül Renner közvetlen beosztottja volt a főudvarbíró – Budai Ferenc –, akinek feladata volt a fiskális tulajdonban lévő várak és uradalmak központi irányítása, ő ellenőrizte az egyes udvarbírók munkáját. Ahogy a többi hivatalnoknak, neki is kellett legalább negyedévente számadást készítenie, amit először Renner ellenőrzött, majd továbbította a számvevőknek. A főudvarbíró alá rendelt udvarbírók közül első helyen a gyulafehérvári uradalom vezetője, Stanislaw Krakker állt.⁵⁷

Renner munkája, ahogy az instrukció is mutatja, nem lehetett egyszerű. Sokrétű feladatot kapott, a felelősség hatalmas volt, neki kellett volna egy személyben elérni a jövedelmek növelését, a bányászat fejlesztését, és az igazgatás hatékonyságát. Ezzel szemben a döntési jogkörét erősen megnyirbálták, a legfontosabb ügyekben nem járhatott el a generális megkérdezése és beleegyezése nélkül. Ez a körülmény is azt bizonyítja, hogy a jövedelmek rendezése elsődlegesen hadászati céllal történt. Ha összevetjük a 16. század közepi és a 17. század eleji állapotokat, különösen Haller Péter és Hans Renner helyzetét, a párhuzamok mellett számos különbséget is találunk. A párhuzamok közé tartozik, hogy Haller és Renner is egy személyben volt felelős az erdélyi jövedelmek irányításáért, valamint mindkettejük mellé kijelöltek egy ellenőrt.⁵⁸ Haller esetében az ellenőrt (*contrascriba*) első körben a jövedelemigazgató alá rendelték volna, de I. Ferdinánd 1553 júliusában végül úgy döntött, hogy az ellenőr társa legyen Hallernak a pénzügyek irányításában.⁵⁹ 1603-ban már eleve az utóbbi koncepcióból indultak ki, a biztosok Georg Reichlt, az udvari fizetőmester (*Hofzahlmeister*) erdélyi küldöttjét bízták meg azzal, hogy Renner mellett lássa el az ellenőri feladatokat. Reichl is kapott instrukciót, amelyben a pénzügyekben való jártasságával indokolták meg kinevezését.⁶⁰ Az utasítás szerint ott kellett lennie a befizetéseknél és

⁵⁶ 1603-ban egy aranyforint értékét 170 dénárban határozták meg. Lásd MNL OL F 15 XV. Prot. fol. 194–195.

⁵⁷ ÖStA AVA FHKA SA UV (régijelzet: Fasc. 1. Nr. 16.) fol. 853–854.

⁵⁸ *Oborni T.*: Erdély pénzügyei i. m. 54–55.

⁵⁹ Uo. 52–53.

⁶⁰ ÖStA AVA FHKA HKA SA UV (régijelzet: Fasc. 1. Nr. 16.) fol. 835.

kifizetéseknel, szóbeli utasítás alapján nem fizethetett ki pénzt, ez alól kizárólag Basta parancsai képeztek kivételt. Az ellenőrnek, ahogy a többi tisztviselőnek is, havi és negyedéves számadást kellett készítenie, az utóbbival az Udvari Kamara felé kellett elszámolnia. Amíg az uralkodó másképp nem rendelkezik – szólt az utasítás –, Reichl az erdélyi munkájáért 40 forintot kap hetenként.⁶¹

A legjelentősebb különbség a két jövedelemigazgató jogállása között húzó-dott. Haller Péter jóval nagyobb mozgástérrel rendelkezett munkája során, mint Hans Renner a 17. század elején. Haller nem volt oly mértékben alárendelve az Erdélyben állomásozó katonai vezetőnek (Castaldo), illetve a két vajdának (Dobó István, Kendy Ferenc), mint Hans Renner Giorgio Bastának.⁶² Hans Renner munkáját nemcsak a generális, az ellenőr Georg Reichl, hanem a közelebről meg nem nevezett számvevők (*exactores*) is ellenőrizhették. Haller Pétert központi szinten az Udvari Kamara számoltathatta el, míg a napi felügyeletet I. Ferdinánd a Magyar Kamara tanácsára bízta.⁶³ Ebből fakadóan Renner megbízásánál joggal várhatnánk, hogy a központi pénzügyigazgatási szerv is részt kapjon a jövedelemigazgató ellenőrzésében, de az instrukcióban ezt egy helyen sem említik. Kizárólag Rennernek – a többek között – az erdélyi harmincad ügygel foglalkozó és az Udvari Kamara archívumában fennmaradt elszámolásai bizonyítják, hogy kapcsolatban állt a központi kamarával.⁶⁴ Ennek hasonló magyarázata lehet, mint Haller esetében. A napi felügyeletet Renner felett Giorgio Basta látta el, míg végső elszámolással az Udvari Kamarának tartozott. Ezt a vélekedést támasztja alá, hogy az Udvari Kamarának küldött feljegyzései megbízatása vége felé, 1603 novemberében és decemberében készültek. Arra vonatkozóan nincsenek adataink, hogy Hans Renner mennyire volt megelégedve saját munkájával – szemben Haller Péterrel –, de az bizonyos, hogy hivatalosan alig egy évig viselte hivatalát.⁶⁵ Míg Haller Péter egy éves elkeseredett szélmalomharc után maga mondott le tisztségéről, addig Hans Renner posztját maga a központi kormányzat szüntette meg.

A jövedelemigazgatóság bevezetése ideiglenes és kényszerűségből választott megoldás volt annak érdekében, hogy az erdélyi tartományt vezetőik számára egyelőre áttekinthetetlen jövedelmeket minél előbb rendezni lehessen, és felhasználni

⁶¹ Uo. Georg Reichl a későbbiekben többek között erdélyi hadi fizetómester lett. Lásd Basta György hadvezér levelezése és iratai (1597–1607) I–II. Szerk. Veress Endre. (Monumenta Hungariae Historica 1. osztály Okmánytár 34.) Bp. 1909–1913. I. 540., 580., II. 311., 402.

⁶² *Oborni T.*: Erdély pénzügyei i. m. 54–55.

⁶³ Uo.

⁶⁴ ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 81 Konv. 1603. November fol. 447–448.; Konv. 1603. December fol. 358–359., 362–363. A források felkutatásában szíves segítséget nyújtott Oross András, a bécsi magyar levéltári delegátus, amit ezúton is köszönök neki.

⁶⁵ *Oborni T.*: Erdély pénzügyei i. m. 58.

az egyre növekedő hadikiadásokra. A Habsburg-kormányzat ugyanis nem mondott le arról, hogy a birodalom központjától távol eső területen bevezesse a kamarai igazgatást, ahogy azt pár évtizedet megelőzően Felső-Magyarországon is tették.⁶⁶ Ezt bizonyítja, hogy még Renner instrukciójának kiadása előtt egy hónappal az Udvari Kamara megkereste a Magyar Kamara tanácsát, hogy ajánljanak a felállítandó Erdélyi Kamara tisztviselői karába olyan szakembereket, akik jártasak számvevői, gazdálkodási feladatokban, valamint rendelkeznek latin nyelvtudással.⁶⁷ A kamara felállítását a Székely Mózes vezette lázadás és betörés ugyan késleltette, de miután Székely Mózes Brassó mellett vereséget szenvedett és meghalt, a Habsburg-uralom végleg megszilárdult Erdélyben, így folytatni lehetett a reformokat. Giorgio Basta már 1603 szeptemberében kijelentette az erdélyi rendeknek adott válaszában, hogy a jövőben a vámokat és tizedeket egy királyi kamara fogja beszedni Erdély területén.⁶⁸

Az önálló erdélyi pénzügyigazgatási szerv felállításának terve azonban nem mindenkinek nyerte el a tetszését. A Szepesi Kamara elnöke, Migazzi Miklós már a goroszlói csatát követően megkereste az Udvari Kamarát azzal a kéréssel, hogy az újonnan birtokba vett bihari területeket az uralkodó ne adományozza el, hanem adja a Szepesi Kamara kezelésébe. Migazzi azzal érvelt, hogy az 1567. évi instrukció értelmében a kassai kamara joghatósága az erdélyi területre is kiterjedt.⁶⁹ A központi kormányzatnak azonban más tervei voltak, az Erdélyi Kamara felállításával az új tartományt szervezetileg is le akarta választani a Magyar Királyság területéről.⁷⁰

Kamara és kormánytanács Erdélyben (1604–1605)

Az 1604. esztendő hatalmi-politikai események mellett igazgatási változásokban is bővelkedett. 1604 januárjában a Birodalmi Udvari Kancellária két nagy horderejű, Erdély igazgatását érintő uralkodói rendeletet és instrukciót adott ki.⁷¹ A január 12-én kiadott utasítás Erdély kormányzásával foglalkozott, és egy nagy

⁶⁶ Vö. uo.

⁶⁷ MNL OL E 21 1603. február fol. 2., 42. Vö. *Kruppa T.*: Miksa főherceg i. m. 837.

⁶⁸ EOE V. 235.; Székely Mózesre lásd Erdély története I. i. m. 532.

⁶⁹ MNL OL E 136 Magyar Kamara archivuma, *Diversae instructiones*, Másolati könyvek és bekötött iratok (a továbbiakban: E 136) VII. k. 28–29. A forrást Póka Ágnes bocsátotta rendelkezésemre, amit ezúton köszönök meg.

⁷⁰ *Kruppa T.*: Miksa főherceg i. m. 834–836.

⁷¹ A Magyar Udvari Kancellária és a Birodalmi Udvari Kancellária egymáshoz fűződő viszonyára és jogköriükre a teljesség igénye nélkül lásd *Fazekas István*: A Magyar Udvari Kancellária leltára 1577-ből. Fons 9. (2002) 1–3. sz. 232.

kormánytanács felállítását célozta meg.⁷² Az Erdélyi Kamara megszervezését elrendelő okirat pedig 1604. január 20-án kelt.⁷³ A két szervezeti utasítással, noha jelentőségükhöz nem fér kétség, mindeztidáig nem sokat foglalkozott a kutatás.

Jóllehet tanulmányomban az erdélyi pénzügyigazgatást érintő kérdéseket tárgyalom, mindenképpen szót kell ejtenem az Ember Győző által jobb híján kormánytanácsnak nevezett hivatalról is.⁷⁴ Az új erdélyi pénzügyigazgatási szerv ugyanis szorosan kötődött a kormánytanácshoz, mert az utóbbiban szerepet vállaló tanácsosok álltak a kamara élén is, valamint mindkét utasításban történik utalás a másik kormány szervre. A központi kormányszervnek elemi érdeke volt, hogy az erdélyi tartományt igazgató tanács együtt tudjon működni a bevételeket kezelő kamarával. A kormánytanácsnak kiadott instrukciót és az ahhoz tartozó január 16-i kiegészítő intézkedéseket Veress Endre publikálta. A forrásközlés bevezetőjében leírta, hogy a január 20-án kelt kamarai instrukció valójában a január 12-én kiadott utasítás átdolgozása, ugyanis – érvelt – a kormányzat nem volt megelégedve az első változattal, ezért rá egy hétre kiadták az átdolgozott változatot, amelyben már csak négy tanácsos szerepelt, a korábbi 14 személlyel szemben.⁷⁵ Veress interpretációját vette át Meinolf Arens, aki monográfiájában kizárólag kormánytanácsról ír, de az önálló erdélyi pénzügyigazgatási szervről nem.⁷⁶ Velük szemben Ember Győző szót ejt mindkét kormányszervről közigazgatástörténeti monográfiájában, de azt állítja, hogy a kormánytanácsnak nem adtak ki külön szervezeti utasítást.⁷⁷ A két forrás alapos átolvasása után azonban egyértelművé válik, hogy két külön utasításról van szó, amelyekből kiderül, hogy a Habsburg-kormányzat hogyan képzelte el a tartomány igazgatását békeidőkben.

A kormánytanácsról szóló instrukció bevezetőjében megindokolták az új kormányszerv felállítását. Eszerint a Székely Mózes vezette felkelés leverése után az

⁷² Az instrukció több példányban is fennmaradt, az Udvari Kamara archívumában lévő szövegváltozatban széljegyzetek is találhatóak, lásd ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 82. Konv. 1604. Januar fol. 104., 125–143. Veress Endre a szász universitas levéltárában őrzött másolatot közölte 1913-ban. Lásd Basta György hadvezér levelezése II. i. m. 359–367.

⁷³ A kamarára vonatkozó utasítás is több helyen fennmaradt, és megjelent az Erdélyi Országgyűlési Emlékekben is. ÖStA AVA FHKA SA, Siebenbürgische Kammerverhandlungen r. Nr. 1. fol. 594–607.; ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 82. Konv. 1604. Januar fol. 363–391., illetve EOE V. 244–260. Az Udvari Kamara tanácsa az instrukciót 1603. december 26-án fogadta el, majd a Titkos Tanács elé került 1604. január 10-én. ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 82. Konv. 1604. Januar fol. 390–391.

⁷⁴ *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 425–426.

⁷⁵ Basta György hadvezér levelezése II. i. m. 359.

⁷⁶ *Meinolf Arens*: Habsburg und Siebenbürgen (1600–1605). Gewaltsame Eingliederungsversuche eines ostmitteleuropäischen Fürstentums in einen frühabsolutistischen Reichsverband. (Studia Transylvanica Band 27.) Köln–Weimar–Wien 2001. 195–197.

⁷⁷ *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 425–426.

uralkodó elsődleges feladata az erdélyi tartomány és az „igaz vallás” megvédése, ebből a célból rendelkezett arról, hogy egy kormányzó és egy mellérendelt nagytanács irányítsa ezentúl Erdélyt.⁷⁸ I. Rudolf a kormányzóságot és az erdélyi generális tisztségét ideiglenesen Giorgio Bastára bízta, a nagytanácsba pedig elviekben 14 főt delegált.⁷⁹ Ez a kormányzási koncepció elsőként Hans Molart és Nicolas von Burghausen a fentiekben már említett jelentésében jelenik meg.⁸⁰ Ha összevetjük a Molart-jelentés kormányzattal kapcsolatos felvetéseit, valamint az erdélyi kormánytanács részére kiadott 1604. évi instrukciót, világossá válik, hogy a királyi biztosok jelentése fontos kiindulási pont volt a kormánytanács utasítás megalkotásánál. Az 1603. februári jelentésükben a királyi biztosok azt javasolták az uralkodónak, hogy egy kormányzót (*gubernator*) nevezzen ki Erdély élére, és rendeljen mellé egy nagytanácsot (*groß Rat*), amelynek legalább egy egyházi személy legyen a tagja. Ezenfelül szükség lenne egy kancellárra, a biztosok erre a tisztségre Sennyei Pongrácot ajánlották. Elmondásuk szerint Sennyei szót tud érteni a magyar nemesekkel, ami elősegítené a békés kormányzást.⁸¹ Ugyancsak az 1603. évi jelentésben írtak arról a biztosok, hogy ajánlatos lenne a tanácsosi pozíciók többségét német urakkal és megbízható szász polgárokkal feltölteni. Az is kiderül a feljegyzésből, hogy a kancellár tisztségét névlegesnek szánták: az iratexpediálást a kormányzó mellé rendelt titkár feladatának gondolták, míg a legfontosabb ügyekben az Udvari Kancellária intézkedett volna.⁸² Hans Molart és Nicolas von Burghausen úgy vélték, hogy érdemes lenne megfontolni Erdély gazdasági és pénzügyi felvirágoztatása érdekében külföldi, leginkább német ajkú telepesek, bányászok betelepítését. Véleményük szerint leginkább szorgos német bányászokra lett volna szükség, hogy újból felélesszék a hanyatlóban lévő nemesérbányászatot. Az új telepeseknek egytől három évig terjedő adómentességet biztosítottak volna.⁸³ Az erdélyi kormányzónak és tanácsának kiadott

⁷⁸ Basta György hadvezér levelezése II. i. m. 359–360.

⁷⁹ A szervezeti utasítás fennmaradt változataiban két, egymástól eltérő névsor maradt ránk. A lista igen illusztris volt, itt kiemelném Albert Huet, Hans Renner, Daróczy Ferenc (aki a későbbiekben igazi Erdély-szakértővé vált) és Haller Gábor nevét, aki 1605 és 1607 között a fejedelmi jövedelmek administratora volt. Vö. *Trócsányi Zs.*: Erdély központi kormányzata i. m. 321.

⁸⁰ Vö. *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 425–426.

⁸¹ Relation 86–128. A királyi biztosok Sennyei személyével kapcsolatban aggodalmuknak is hangot adtak. Túlságosan önző, fukar – írták – és fikarcnyit sem ért a kancellári munkához, de a rendek jóindulatát el lehet vele nyerni. Lásd uo. Sennyei Pongrác hasonlóan Bodoni Istvánhoz jól kihasználta a politikai fordulatokat, ott találjuk Báthory András, majd Mihály vajda udvarában is. Lásd *Bethlen F.*: Erdély története V. i. m. 174., 263.; 1593 és 1601 között a fejedelmi tanács tagja. Lásd *Trócsányi Zs.*: Erdély központi kormányzata i. m. 34.

⁸² Ehhez hasonlóan vélekedett Napragi Demeter is. Ő azt javasolta, hogy a kormányzó mellett nem kell felállítani külön kancelláriai hivatalt, a legfontosabb iratokat – ahogy I. Ferdinánd idejében is történt – a Magyar Udvari Kancellária bocsátaná ki. EOE V. 173–175.

⁸³ Relation 86–128.

instrukció alapján az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy a központi kormányzat Erdélyben egy olyan kormány szervet kívánt létrehozni, amely sok tekintetben hasonlított a Pozsonyban, a 16. század közepén székelő helytartói tanácshoz, többek között erre utalhat a tanácsosok címe is (*regiminis provinciae Transylvaniae consiliarii*).⁸⁴ Az erdélyi kormánytanács jogköre az erdélyi belpolitika minden egyes területére kiterjedt, rendszeresen kellett ülésezniük, az írásbeli munkát egy titkár és írnokok látják el a kormányzó mellett – szölt az instrukció –, az utóbbi rendelkezést külön kiemelték, ugyanis jelentős igazgatási különbség volt aközött, hogy a kancellár mellett állítanak fel egy irodát, vagy közvetlenül a kormányzó mellé rendelnek titkárt és írnokokat.⁸⁵

Az instrukció több pontja is foglalkozott pénzügyigazgatási kérdésekkel. Általában megjegyezték, hogy a pénzügyi kérdésekben a kamara fog majd dönteni, a tanácsnak kizárólag véleményező szerepe lehet.⁸⁶ Az önálló pénzügyigazgatási hivatalra elsőként a hatodik pontban utaltak, eszerint az uralkodó az erdélyi jövedelmek és regálék kezelésével a kormánytanács egyes tagjait fogja megbízni, és instrukciót is adnak ki számukra. A szöveg pontosan nem nevezte meg a kijelölendő személyeket, de a január 20-án kiadott kamarai instrukció bevezetőjéből kiderül, hogy Nicolas von Burghausent, Paul Krausenecket, Georg Hoffmant, és Carl Imhoffot (Im Hoff) bízták meg a feladattal.⁸⁷ A kormányzónak és a többi tanácsosnak mindenben segíteniük kellett a kamarát vezető tanácsosokat, abban az esetben, ha kéri, ugyanis – érvel a szöveg – azon felül, hogy a kamarától kapják a járandóságukat, a hatékony pénzügyigazgatás a kulcsa Erdély megtartásának.⁸⁸ Az erdélyi tartomány jövedelmei között kiemelkedő szereppel bírt a nemesércbányászatból származó bevétel, ezért a kormánytanácsnak arra kellett törekednie, hogy a bányászati szabadságok továbbra is érvényben maradjanak, és a bányászok nyugodt körülmények között tudjanak dolgozni. A központi kormányzat abbéli reményének is hangot adott, hogy a javuló körülmények német telepeseket, köztük vájárokat is, Erdélybe csábítanak.⁸⁹ A letelepedni szándéko-

⁸⁴ Vö. *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 91–106. Az erdélyi tanácsstagok címére többek között lásd SJAN Cluj Fond familial Kornis Nr. 250. fol. 12.

⁸⁵ Vö. *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 424. A titkári feladatot prágai Erasmus látta el.

⁸⁶ Basta György hadvezér levelezése II. i. m. 359–367.

⁸⁷ EOE V. 244–260.

⁸⁸ Basta György hadvezér levelezése II. i. m. 362–363.

⁸⁹ Rendkívül érdekes a január 16-án kelt kiegészítő utasítás idevágó része is. Veress Endre szerint ez egy titkos kiegészítés volt, mert a kormányzat rendkívüli magyarellenessége miatt nem merete nagydobra verni. Lásd Basta György hadvezér levelezése II. i. m. 371–374. A szövegben foglalt elgondolások valóban az erdélyi százság pozícióját erősítették volna. A tartomány stabilizációjában fontos szerepet szántak a városi lakosságnak, amely – írták – komoly károkat szenvedett el a háború során, ezért leginkább a városokba kellene a birodalom területéről polgárokat „csábítani”. A demográfiai mutatókat is meg kellene fordítani, hiszen míg sok magyar gyerek születik, német ajkú alig. Erdély sikeres

zónak legalább három éves köztehermentességet kellene adni, hogy így segítsék berendezkedésüket.⁹⁰ Az instrukció arra is felhívta a kormányzó figyelmét, hogy a magszakadás és hűtlenség miatt a fiskusra háramló birtokok irányítása a kamara hatásköre, a kormánytanács többi tagja kizárólag javaslatot fogalmazhat meg ez ügyben. A kamara tisztviselőit segíteni kell az adók és a vámok beszédésében, valamint azokért felelős hivatalnokok ellenőrzésében.⁹¹

A kormánytanácshoz hasonlóan az Erdélyi Kamara is – Ember Győző szavaival élve – az újkori hivatal jellegét öltötte magára, hiszen állandó központtal (Kolozsvár) bírt, testületi ügyintézés jellemezte, és a hivatalnokok munkáját egy központi utasítás szabályozta.⁹² Arról már korábban szó esett, hogy a kormánytanács és a kamara szoros kapcsolatban állt egymással. Több ok is meghúzódhatott azon elgondolás mögött, hogy egyes tanácsosok mindkét testületben dolgozzanak, de a legfőbb indok valószínűleg a tartomány pénzügyi és ezáltal politikai stabilizációja lehetett. A kormánytanács részlegesen ismertetett instrukciójából kiderül, hogy Erdély megtartásában kulcsfontosságú szerepe volt a pénzügy hatékony irányításának, ezért életbevágóan fontos volt, hogy a terület kormányzását és a pénzügyeket irányító szerv együtt tudjon és akarjon működni egymással.⁹³

A szervezeti utasítás bemutatása előtt még két, Ember Győző monográfiájában szereplő adatot cáfolnék meg. Az első a kamara hatáskörével kapcsolatos. Az instrukció bevezetőjében található egy könnyedén félreérthető latin kifejezés (*caeteraque negotia eo spectantia*). Ez Ember Győző szerint azt jelentette, hogy az Erdélyi Kamara feladata nemcsak a szigorú értelemben vett pénzügyigazgatás lenne, hanem egyéb teendők is alá tartoznának.⁹⁴ A latin nyelvű instrukcióban azonban úgy fogalmaztak, hogy az uralkodó a tanácsosokat az erdélyi bevételek igazgatásával és egyéb teendők ellátásával bízta meg. Ebből pedig az következik, hogy az „egyéb teendők” kifejezés nem a kamarára vonatkozott, hanem a szöveg arra tett utalást, hogy a kamarai tanácsosok részt vettek a kormánytanács munkájában is.⁹⁵ A másik, kevésbé feltűnő tévedés a kamarai tanács összetételében érhető tetten. Ember Győző szerint a kamarai tanácsban Albert Huet és a korábbi jövedelemigazgató, Hans Renner is szerepet kapott, akiket ezzel kívántak

integrálását hátráltatja a román lakosság is, arra kellene ösztönözni a nemeseket, hogy a román jobbágyok helyett inkább németeket telepítsenek földjeikre.

⁹⁰ Uo. 362–363.

⁹¹ Uo. 364–365.

⁹² *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 425.

⁹³ Vö. uo. 427–428.

⁹⁴ [...] quos de fide integritate ac industria eorundem confisi ad eam provinciam et durante beneplacito nostro constituimus in administratione proventuum Transylvanicorum caeterisque negotiis eo spectantibus, una cum adiunctis et infrascriptis personis, gerere debeant. Lásd EOE V. 244.

⁹⁵ Vö. *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 428.

kárpótolni a megszüntetett állásért.⁹⁶ Albert Huet neve azonban sem az instrukcióban, sem más – a kamarához köthető – eddig fellelt iratban nem fordul elő, ő kizárólag a kormánytanács munkájában vállalt tényleges feladatokat.⁹⁷ Hans Renner neve a későbbiekben valóban felmerült, mint lehetséges tanácsstag. Mátyás főherceg 1604. november végén írt arról Giorgio Bastának, hogy talán jobb lenne a kamara központját Kolozsvárról átenni Gyulafehérvárra, mert onnan jobban szemmel lehetne tartani a távolabb fekvő erdélyi területeket, különösképpen a székely székeket. A főherceg abbéli aggodalmának is hangot adott, hogy a tanácsban csak „idegen” származású személyek ülnek, ezért talán érdemes lenne egy-két erdélyi születésű szászt is beválasztani, köztük Hans Rennert vagy Haller Gábort.⁹⁸ Arra vonatkozóan jelenleg nem rendelkezünk adatokkal, hogy a főherceg elgondolását megvalósították-e.

Az Erdélyi Kamara számára január 20-án kiadott instrukció az 1567-ben kiadott szepesi kamarai utasítás alapján készült. A két szöveg összevetése során kiderült, hogy bizonyos helyeken (titoktartási kötelezettség, titkár, számvevő, perceptor feladata, harmincadvámra vonatkozó rendelkezések) a két szabályzat szóról szóra megegyezik.⁹⁹ Magától értetődő, hogy az Erdélyi Kamara instrukciójának megszövegezésekor felhasználták a magyar területen működő kamarák szabályzatait, de az bizonyosan nem véletlen, hogy pont a Szepesi Kamara lett a minta. Ebben döntő szerepet játszott, hogy mind a felső-magyarországi régió, mind Erdély hasonló stratégiai jelentőséggel bírt. Ezzel a ténnyel már I. Ferdinánd idején is tisztában voltak, ezért fektettek nagy hangsúlyt az erdélyi jövedelmek rendezésére.¹⁰⁰

Az Erdélyi Kamara elnöke Nicolas von Burghausen lett, mellette tanácsosi tisztséget töltött be Georg Hofmann (ekkor a Szepesi Kamara titkára volt), Carl Imhoff (a Magyar Kamara tanácsosa) és Paul Krauseneck (az Udvari Kamara tanácsosa).¹⁰¹ A kamarai tanács összetételéből látszik, hogy jóllehet Migazzi

⁹⁶ Uo. 427.

⁹⁷ Albert Huet szerepére a teljesség igénye nélkül lásd SJAN Cluj Fond familial Kornis Nr. 250. fol. 16, fol. 20.

⁹⁸ Basta György hadvezér levelezése II. i. m. 529–530.

⁹⁹ MNL OL E 136 VII. k. 23–49. Az egyezéseket és különbségeket az egyes pontoknál tárgyalom.

¹⁰⁰ *Oborni T.*: Erdély pénzügyei i. m. 52–53.

¹⁰¹ Georg Hoffmannra lásd Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon (Adattár). Összeáll. Fallenbüchl Zoltán. Bp. 2002. 133.; Carl Imhoffra lásd *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 132.; Carl Imhoff neve Im Hoff formában is előfordul a forrásokban, többek között SJAN Cluj Fond familial Kornis Nr. 250. fol. 3. Paul Krauseneckre ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 78. Konv. 1603. Mai fol. 3–5.; Paul Krauseneck a későbbiekben sikeres kamarai karriert futott be, ő lett 1608 és 1612 között az Udvari Kamara elnöke. Lásd *András Péter Szabó*: Die Beziehungen der Siebenbürger Familie Haller zu Wien und zu den Mitgliedern Familie Habsburg in der Frühen Neuzeit. In: Die Weltliche und Kirchliche Elite aus dem Königreich Böhmen und Königreich Ungarn am

Miklós korábbi terve – miszerint az erdélyi területet a Szepesi Kamara alá rendeljék – kudarcot vallott, de a befolyását némileg tudta érvényesíteni a kamarai tanácsba delegált korábbi munkatársán keresztül. Nicolas von Burghausen címe nem *praefectus* volt, mint a Szepesi Kamara esetében, hanem *director*, de a hatásköre hasonló volt, mint Kassán székelő kollégájának.¹⁰² Az elnök feladata volt a kamarai tanácsot összehívni, azon elnökölni, ő terjesztette fel a napi-rendi pontokat, szavazategyenlőség esetén az ő voksa döntött, és ő utasította a tanácsülésen jelenlévő titkárt a rendelkezések írásba foglalására. Az instrukcióban arról is rendelkeztek a szepesi példa alapján, hogy a véleménynyilvánítás milyen sorrendben és módon történjen.¹⁰³ A kamara központja – ahogy már szó volt róla – Kolozsvár lett, hasonlóan a kormánytanács székhelyéhez. A kamarai tanácsnak a nap meghatározott órájában kellett összeülnie (reggel 7 óra), és legalább délig kellett tanácskozniuk, a kötött munkarend alól az ünnepnapok jelentettek kivételt.

Az utasítás 6. pontja egy igen lényeges kérdést, az Erdélyi Kamara jogállását tárgyalja. Az új erdélyi pénzügyigazgatási szervezet a források rendszerint kamaraként említik, de a kormányzótól való erős függése, miszerint a kormánytanács vezetőjének joga volt egyes döntéseket megvétózni és azokat visszaküldeni a tanács elé, valamint bizonyos ügyeket csak akkor terjeszthetett napirendre az elnök, ha ehhez a gubernátor hozzájárult, kétséget ébreszthet a kutatóban.¹⁰⁴ Jóllehet az Erdélyi Kamara részére készített instrukció nagyrészt megegyezett a Szepesi Kamara utasításával, a két hivatal jogállása között már komoly különbség húzódott. A kassai kamara ugyanis az 1604. évi feloszlatását megelőzően kizárólag az Udvari Kamarától függött, egyéb kormány szerv hivatalosan nem befolyásolhatta működését, legfőképpen a tanács munkáját, az ott történő döntéshozatalt. Így adja magát a kérdés: az erdélyi pénzügyigazgatási szervezet lehet-e egyáltalán kamarának nevezni? A szervezeti felépítése megfelel-e a kamarai lét jogi követelményeinek, amit 1601-ben Georg Hoffmann meghatározott? Az erre adott válasz pontos megfogalmazása korántsem egyszerű, hiszen az instrukción túl ismernünk kellene a hivatal tényleges működését, miszerint mennyiben valósultak meg az utasításban kijelölt irányelvek a gyakorlatban. Giorgio Basta valamint a kormánytanács többi tagja mekkora mértékben játszott szerepet a napi

Wiener Kaiserhof im 16–17. Jahrhundert. Hrsg. Anna Fundárková – István Fazekas. (Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien Bd. VIII.) Wien 2013. 488.

¹⁰² MNL OL E136 VII. k. 23. Nicolas von Burghausen valószínűleg nem sokáig töltötte be ténylegesen az elnöki posztot, így az ügyeket helyettese, Krauseneck vitte. Lásd *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 427–428.; Meinolf Arens könyvében az szerepel, hogy Burghausen 1604 júniusában végleg távozott Erdély területéről. Lásd *Arens, M.*: Habsburg und Siebenbürgen i. m. 195–197.

¹⁰³ EOE V. 245.

¹⁰⁴ Uo.

ügyintézésben? Ha az instrukcióból indulunk ki, akkor az erdélyi pénzügyigazgatási hivatal szervezeti felépítése, különösen az önálló számvevői hivatal megléte, és a titkári pozíció betöltése indokoltá teszi, hogy elvi szinten kamarának nevezzük az intézményt.¹⁰⁵

A következő pontok a döntéshozattal foglalkoztak. Az elnök által vezetett tanácsüléseken elhangzottakról a tanácsstagoknak nem volt szabad beszélniük, az üléseken jelenlévő titkár és pénztáros elmondhatta véleményét, de szavazati joggal nem bírt.¹⁰⁶ Az instrukció döntéshozatali mechanizmust tárgyaló része kitért a megfelelő vitakultúra fontosságára is, hiszen csak ily módon lehet hatékonyan és gyorsan dolgozni. Itt hívták fel arra is a tanácsosok figyelmét, hogy szorgalmasan végezzék munkájukat, és beosztottaikat is erre ösztökéljék.¹⁰⁷ A szöveg a Szepesi Kamarának kiadott instrukció szerkezetét követve a döntéshozatal leírása után tért rá az Erdélyi Kamara feladatainak tárgyalására.¹⁰⁸ Az erdélyi hivatal legfőbb tevékenysége a fennhatósága alá tartozó tartomány regáléinak, cenzusainak, tizedeinek, vámjainak (többek között harmincadvám), bányászati termékeinek (nemesérc-, illetve sóbányászat) kezelése, az ércbeváltás, pénzverés irányítása, a fiskus tulajdonába tartozó várak, városok, birtokok igazgatása. A kamara képviselte a kincstár és az uralkodó jogait is, így a jogtalannak minősített adományozásokat felül kellett bírálni, és amit lehetett, vissza kellett szerezni a fiskus számára. Az erdélyi jövedelmek sorában kiemelt hely jutott a nemesércbányászatból származó bevételnek, így érthető, hogy az utasítás több pontja is foglalkozott ezzel a kérdéssel. A kamarai tanácsosoknak behatóan kellett tanulmányozniuk az erdélyi nemesércbányák helyzetét, a termelési szokásokat, e célból rendelték a kamara mellé a sziléziai bányamestert, Hans Kaufmannt.¹⁰⁹ Külön pont foglalkozott a szatmári bányavidék helyzetével. A Nagybányán működő bányabérlők elmozdítására tett utasítás egyértelműen azt jelezte, hogy a központi kormányzat

¹⁰⁵ Az elnevezés kérdését kissé bonyolítja, hogy noha a számvevőség szerepel az instrukcióban, a számvevő kilétét eddig még nem sikerült kideríteni. Az önálló számvevői hivatal és a titkári pozíció volt a két legmarkánsabb különbség a jövedelemigazgatóság és a kamara között. Többek között lásd *Szíves Jenő*: A szepesi kamarai levéltár (1567–1813). (A Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak 7.) Bp. 1990. 27.; A felső-magyarországi jövedelemigazgatóság megalakulásakor Thorda Zsigmond segítőként egy pénztárost és egy írnokot kapott maga mellé, titkár nem szerepelt az instrukcióban. MNL OL E 136 I. k. fol. 73. Póka Ágnes szíves közlése alapján.

¹⁰⁶ Ez a pont szóról szóra megegyezik a Szepesi Kamara 1567. évi instrukciójában szereplő artikulusal. MNL OL E136 VII. k. 25.

¹⁰⁷ EOE V. 246.

¹⁰⁸ MNL OL E136 VII. k. 29., illetve EOE V. 246–247.

¹⁰⁹ Hans Kaufmann 1603 és 1604 folyamán több alkalommal is bejárta az erdélyi valamint a szatmári bányavidéket. Több jelentés is fűződik a nevéhez, a teljesség igénye nélkül lásd ÖStA AVA FHKA HFU Vermischte Ungarische Gegenstände r. Nr. 13a fol. 101–102., 169–172., 173–188.

újra kamarai kezelésbe kívánta venni a nagybányai bányakamarát.¹¹⁰ A nemesérc-bányászatból befolyó jövedelmek között fontos szerepe volt a köteles résznek, azaz *urburának*, ezért a kamarai tanácsosoknak el kellett érniük, hogy minél többen adják be azt a bányakamarákban. Az urbura beadási kötelezettségre vonatkozó felmentő leveleket minden egyes esetben vizsgálják meg – szolt azt utasítás –, és ha kétségük támad annak érvényességét illetően, küldjék el a kérdéses okiratot további vizsgálatra az Udvari Kamarához.¹¹¹ A nemesérc-beváltási kényszer továbbra is érvényben maradt, sem az aranyat, sem az ezüstöt nem volt szabad kivinni semmilyen formában Erdély területéről, a bányakamaráknál vagy egyéb beváltóhelyeken kellett a kifejtett ércet beváltani.¹¹² Az instrukció felhívta a tanácsosok figyelmét, hogy Erdélyben sok helyen a beváltóhely messze esik a pénzverdétől, így a kamarai vezetők feladatai közé tartozott, hogy a nagy távolságok ellenére a beváltás és a pénzverés is zavartalanul folyjék. Az erdélyi tartomány területén található pénzverdékben (Kolozsvár, Szeben) vert érméken kizárólag az uralkodó képmása szerepelhetett.¹¹³

A Szepesi Kamara instrukciójában jórészt a fentiekhez hasonló utasításokat kaptak a leendő tanácsosok, de az utóbbi utasításban természetesen nem helyeztek akkora hangsúlyt a bányászatra, mint Erdély esetében.¹¹⁴ A két instrukció a bányarendtartással kapcsolatos artikulusban azonban eltért egymástól. Míg a Szepesi Kamara tanácsosainak elég volt megismerkedniük a kamara fennhatósága alá tartozó területen érvényben lévő bányarendtartásokkal, addig az erdélyi tanácsosoknak tárgyalniuk kellett egy egységes szabályozás bevezetéséről, mintául elküldték nekik többek között a cseh bányarendtartást is. Az instrukcióból az is kiderült, hogy szerettek volna egy széles jogkörrel bíró bányamestert (*magister montium*) alkalmazni, akinek többek között a bányavárosokban folyó bíraskodás irányítása lett volna a feladata, a keze alatt több vidéki bányabíró dolgozott volna, akik kisebb perekben ítélezhetnének. A fontosabb ügyeket a bányamester

¹¹⁰ EOE V. 248. Gerhard Lisbona és családja tevékenységére legutóbb lásd *Mátyás-Rausch Petra: Ércbányászat a Báthoryak korában. A szatmári és az erdélyi bányavidék arany-, ezüst-, és higanybányászata (1571–1613).* (Magyar Történelmi Emlékek–Értekezések) Bp. 2017. 159–186.

¹¹¹ Az urbura adási kötelezettségre többek között lásd *Weisz Boglárka: A nemesfémbányászatokhoz kötődő privilégiumok az Árpád- és az Anjou-korban.* Történelmi Szemle 50. (2008) 2. sz. 141–142.

¹¹² A nemesfém beváltási kényszer még I. Károly idejéből származik. Az uralkodó elrendelte, hogy a kitermelt nemesércet kizárólag az általa felállított bányakamarákban lehetett központi árfolyamon beváltani, ezen felül az érc finomítását, és a pénzverést is királyi monopóliummá tette. Lásd *Paulinyi Oszkár: Gazdag föld – szegény ország. Tanulmányok a magyarországi bányaművelés múltjából.* Szerk. Buza János – Draskóczy István. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 3.) Bp. 2005. 65–66., 75–76.; Erdély területén két bányakamara működött: a kolozsvári és a szebeni. A Báthory-korszak elején emellett ércet lehetett beváltani a fejedelmi kincstárnál, illetve a vidéki aranybeváltóknál. Lásd *Mátyás-Rausch P.: Ércbányászat i. m. 251–269.*

¹¹³ EOE V. 249.

¹¹⁴ MNL OL E136 VII. k. 30., 32.

elé tárták volna, az ő ítélete ellen elviekben az Erdélyi Kamara előtt lehetett volna fellebbezni.¹¹⁵ A bányamester a jogi feladatokon túl az érctermelésért és a bányák fával való ellátásáért is felelt, de mindeközben védenie kellett a kincstári erdőket is az alkalmazásában lévő erdőkerülőn (*magister sylvarum*) keresztül. A tanácsosokra bízta, hogy találják meg a bányamesteri posztra a megfelelő embert, a javasolt személyek listáját pedig juttassák el az Udvari Kamarához, a végső döntés ugyanis az utóbbi tanácsát illette.¹¹⁶

Ugyancsak „speciális” artikulus volt az aranymosással foglalkozó szövegrész is – ami egyébként utólagos betoldásként került be az utasításba –, eszerint a kamara fennhatósága alá tartoztak az aranymosóhelyek. A kamarai tanácsnak kellett arról gondoskodnia, hogy a jórészt román jobbágyok művelte tevékenységből a lehető legtöbb érc bekerüljön a bányakamarákba, valamint szavatolniuk kellett az aranymosással foglalkozó emberek biztonságát.¹¹⁷

A nemesérbányászat mellett kiemelt szerepe volt a harmincadhelyeknek, és az innen befolyó jövedelmeknek. A tanácsosoknak elsőként egy pontos jegyzéket kellett készíteniük az Erdély területén található harmincadhelyekről, majd arról kellett küldeniük javaslatot Prágába, hogy melyik erdélyi város lenne alkalmas a harmincadigazgatás központjának. A kamarai instrukcióból kiderül, hogy harmincadosoknak már korábban is adtak ki instrukciókat, valószínűleg Renner idején, ezeket be kellett kérni, áttanulmányozni, a nem megfelelő helyett pedig újakat kiadni. A harmincadosok mellett működtek ellenőrök is, negyedévente kellett a kamarai tanács előtt elszámolniuk a tevékenységükről.¹¹⁸ A sóbányászat helyzetéről csak általánosságban emlékezett meg egy rövid szövegrész, itt felsorolták a legjelentősebb sóbányász helyeket (Dés, Torda, Vízakna, Kolozs, Szék és a székely sóbányák), a kamarai tanácsosok feladata volt a termelés ellenőrzése és a biztonságos szállítás szavatolása. Az adók beszedése és adminisztrálása is a kamara hatáskörébe tartozott.

A pénzügyigazgatási teendőkön felül az Erdélyi Kamara feladata volt a kiváltságokkal rendelkező erdélyi városok jogállásának megőrzése. A tanácsosoknak ügyelniük kellett arra, hogy a szász városokat kevésbé sújtsák a háború okozta intézkedések (többek között a katonaság bekvártélyozása).¹¹⁹ Hasonlóan a jövedelemigazgatóhoz, a kamarai tanácsnak is képviselnie kellett a kincstár érdekeit, ezért össze kellett írni a magszakadás vagy hűtlenség miatt

¹¹⁵ Vö. *Mátyás-Rausch Petra*: A nemesúr esete a bányászgazdával. Egy bócai bányaper tanulságai (1568). *Bányászattörténeti Közlemények* 21. (2016) 33–34.

¹¹⁶ MNL OL E136 VII. k. 30., illetve EOE V. 249–250.

¹¹⁷ EOE V. uo.

¹¹⁸ MNL OL E136 VII. k. 31–32.

¹¹⁹ Vö. uo. 28.

a fiskus kezére került birtokokat, és a jövedelmezőbbeket megtartani kamarai kezelésben. A korábbi években tett donációkat felül kellett vizsgálni, ha kétségek merültek fel, a kamarai tanács az érvénytelenítésről nem dönthetett saját hatáskörben, ebben az ügyben a kormánytanácsé volt a döntés joga.¹²⁰ Az Erdélyi Kamara vezetőinek társadalmi felelősségük is volt, az utasítás szerint ugyanis nekik kellett arról gondoskodni, hogy a katonaság ne tudja kiszigerelni a lakosságot, meg kellett védeniük az embereket az atrocitásoktól, különben – érveltek a szövegben – nem lesz elegendő bevétel, ami még több gondhoz vezethet.

Az instrukció utolsó egysége a kamarai hivatalnokok feladataival és kötelességeivel foglalkozott, itt is érvényesült a Szepesi Kamara utasításánál megfigyelt tematika.¹²¹ A kamarai szervezethez tartozott egy pénztárnok (*perceptor proventuum nostrorum*). A többi utasítástól eltérően a kinevezett pénztáros neve is bekerült a szövegbe. Hans Renner mellett az ellenőri feladatot ellátó Georg Reichl lett az Erdélyi Kamara pénztárának vezetője.¹²² A pénztáros mellé kineveztek egy ellenőrt is. Reichlnek minden bevett összegről nyugtát kellett adnia, amelyet a számvevőnek kellett ellenjegyeznie, a számvevő mellett neki is kellett számadáskönyvet vezetnie, amelybe minden egyes kiadási és bevételi tételt fel kellett jegyeznie. Az utasítás szövege külön kihangsúlyozta, hogy a befizetések és kifizetések kizárólag a pénztáros és a számvevő hatáskörébe tartoznak, ebbe még a tanácsosoknak sincs beleszólásuk. Parancsba adták azt is, hogy a pénztáros és a mellette dolgozó ellenőr kizárólag írásbeli utasításra adhat ki pénzt, szóbeli megkeresésre nem. A kamarai tanácsosokat is arra utasították, hogy a kifizetéseket mindig írásban kérjék a pénztárostól, a kérelmen mindig szerepeljen legalább két tanácsos neve, és a kérdéses összeg kifizetésénél legyen jelen az elnök meg egy tanácsos. A pénztárban keletkező hiányért a pénztáros volt a felelős, akinek azt is megtiltották, hogy bármelyik hivatalnoknak kölcsönözzön. Értelemszerűen a pénztáros feladata volt a tisztviselők, köztük a tanácsosok járandóságának kiosztása, amelynek nagyságáról az uralkodó döntött. Reichlnek a napi teendőkön túl a korábbi jövedelemigazgató záró számadásait, valamint az előző években Erdélybe küldött biztosok munkáját is ellenőriznie kellett. Azt követően, hogy Reichl végzett a vizsgálattal, a számvevőnek is át kellett néznie a kérdéses feljegyzéseket.

A pénztárnok munkájának leírása után a titkárra vonatkozó szövegrész következett. A titkár vezette a kamarai irodát, ahol a kamarai iratexpediálás folyt,

¹²⁰ EOE V. 250–253.

¹²¹ MNL OL E136 VII. k. 34–35.

¹²² EOE V. 254.

munkáját legalább két írnok segítette. A titkár mindig jelen volt a tanácsüléseken, ő vezette a tanácsülési jegyzőkönyveket, elkészítette az ülésen hozott határozatok, utasítások szövegének piszkozatát, amit később az írnokok tisztáztak le az irodában. A kamarai irattár vezetésére, a másolati és lajstromkönyvek gondozására kineveztek egy lajstromozót (*registrator*) is, aki a titkár ellenőrzése alatt végezte munkáját. A kamarai irodán adták ki a kamarai tisztviselőknek szánt utasításokat, instrukciókat is. Jobbiztosító iratokat is kiadhattak, de azokat előbb megerősítés céljából fel kellett küldeni az Udvari Kamarához.¹²³ Noha a titkár és az írnokok nevét nem tüntették fel az instrukcióban, ismerjük kilétüket. A kamarai titkár Adam Röster volt, eddig három kamarai írnok nevét sikerült kideríteni: Lukas Neusoldt, Jakob Gramer és Eberhard Hauff.¹²⁴ Nagyon valószínű, hogy az írnokok közül többen már Renner jövedelemigazgatósága alatt is Erdélyben dolgoztak, legalábbis erre utalhat, hogy Jakob Gramer és Eberhard Hauff fizetését 1604. január 1-jétől számították.¹²⁵ A kamarai hivatal egyik legfontosabb tisztségviselője a gördülékeny ügymenetért felelős titkár mellett a számvevő (*magister rationum*) és a mögötte álló iroda volt.¹²⁶ A rendelkezés szerint a számvevő felügyelte a pénztáros munkáját, ellenőrizte továbbá a tisztviselőktől negyedévente, félévente és évente bekért számadásait.¹²⁷ A napi feladatokról, pénzmozgásról, ahogy a korábbiakban már említettem, a számvevőnek is kellett feljegyzéseket vezetnie, saját munkájáról pedig az Udvari Kamara számvevői hivatala felé tartozott számadással. Ha egy számadást elfogadott a számvevő, akkor kisebb összeg esetén a kamarai tanács is kiadhatta az irodán keresztül a felmentő levelet, nagyobb összeg esetén ehhez uralkodói jóváhagyás volt szükséges. A titkár mellett ő is részt vehetett a tanácsüléseken, de szavazati joggal nem bírt. Ha hiányt észlelt a pénztárban, azt haladéktalanul jeleznie kellett a kamarai tanácsnak. Listát kellett vezetnie azon tisztviselőkről, akik vagy nem küldték be számadásaikat, vagy hiányos feljegyzéseket továbbítottak, illetve több esetben gond volt az általuk közölt adatokkal. Többszöri kihágás után a számvevőnek jeleznie kellett a problémát a tanácsosoknak, akik javasolhatták felettesüknek az illető felmentését. A számvevő munkája komoly felelősséggel járt, ezért az utasítás szövege felhívta a tanácsosok figyelmét arra, hogy megfelelő képzettséggel rendelkező embert nevezzenek ki erre a pozícióra.

¹²³ EOE V. 255–256. A titkár és a lajstromozó feladatára vö. MNL OL E136 VII. k. 36.

¹²⁴ ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 89. Konv. 1605. Dezember fol. 270–271., 274–275., 276–277.; ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 97 Konv. 1609. Juli fol. 1–25.

¹²⁵ ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 89 Konv. 1605. Dezember fol. 274–275., 276–277.

¹²⁶ Vö. MNL OL E136 VII. k. 37.

¹²⁷ A számadásokat mindig két példányban kellett elkészíteni, az egyiket le kellett adni a tanácsnak, innen továbbították a számvevőnek, a másik példányt pedig egyből az Udvari Kamarának kellett küldeni. EOE V. 257–258.

Egy ember számára ilyen szerteágazó feladatot ellátni nem könnyű – szólt az utasítás –, ezért a tanácsosok, ha úgy vélték, kinevezhettek segédeket (*coadiutores*) a számvevő mellé.¹²⁸ Az Erdélyi Kamara instrukciójában – ellentétben a Szepesi Kamaráéval – nem rendelkeztek külön arról, hogy az egyes tisztviselőknek mennyi legyen az éves járandósága.¹²⁹

A záró rendelkezések közé került be az a passzus, amely Várad vára, a kővári kerület és a partiumi megyék hovatartozásával foglalkozott. Jóllehet a felsorolt területek a Szepesi Kamara fennhatósága alá tartoztak, de a földrajzi távolság miatt az erdélyi kamarai tanácsosoknak is szemmel kellett tartani a vidéket, és ha bármi gyanúsát észleltek volna, azt azonnal jelezni kellett a kassai tanács felé. Annak ellenére, hogy az Erdélyi Kamara ügyeibe a kormányzó beleszólhatott, az utasítás végére bekerült a Szepesi Kamara instrukciójában is megtalálható artikulusz, miszerint minden az erdélyi hivatalt érintő ügyről tájékoztatni kellett az Udvari Kamarát, a felmentéseket, kinevezéseket csak udvari jóváhagyás után lehetett végrehajtani.¹³⁰ Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a kamara napi ügyeit a kormányzó ellenőrizte, míg a hivatali működés ellenőrzését legfelsőbb szinten az Udvari Kamara látta el. Ugyanezt az eljárást alkalmazták Renner jövedelemigazgatósága idején is.

Az instrukció alapján a kamarai tanácsosoknak nem volt egyszerű feladatuk. Egy háború sújtotta ország pénzügyeit kellett irányítaniuk, szem előtt tartva a legfontosabb követelményt, hogy minél több bevételre tudjanak szert tenni a viszonylagos stabilitás megőrzése érdekében. Munkájukat nem könnyítette meg, hogy mindannyian képzett kamarai hivatalnokok voltak, többéves tapasztalat állt a hátuk mögött, amit Mátyás főherceg már említett 1604. novemberi levele is bizonyít. A főherceg nem véletlenül vetette fel a lehetőséget, hogy erdélyi születésű személyeket is delegáljanak a tanácsba. A központi kormányzat abban reménykedett, hogy ők talán jobban elboldogulnak ezzel a korántsem egyszerű feladattal.

Ember Győző, miután foglalkozott az Erdélyi Kamara számára kiadott instrukcióval, azzal zárta mondanivalóját, hogy: „[...] bővebben ismertettük az erdélyi kamara szervezetét és hatáskörét, mint ahogyan azt e hivatal rövid működése megérdemelné.”¹³¹ Véleménye szerint ugyanis az utasítás rendelkezései nagy részben papíron maradtak, a gyakorlatba nagy valószínűség szerint nem mentek át, és ennek legfőbb oka az újabb politikai fordulat, a Bocskai-felkelés

¹²⁸ EOE V. uo., vö. *Szűcs J.*: A szepesi kamarai i. m. 27.

¹²⁹ MNL OL E136 VII. k. 44–45.

¹³⁰ EOE V. 259–260., vö. MNL OL E136 VII. k. 49.

¹³¹ *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 433.

kirobbanása volt.¹³² Abban mindenképpen igaza volt, hogy a változó hatalmi viszonyoknak köszönhetően az Erdélyi Kamara, mint pénzügyigazgatási szakhivatal, nem működhetett huzamosabb ideig Erdély területén, de szisztematikus forrásfeltárás nélkül nem jelenthető ki teljes bizonyossággal, hogy az új pénzügyi kormány szerv tevékenysége teljességgel eredménytelen lett volna, ahogyan a kormánytanács munkájával kapcsolatban is akkor fogunk tisztán látni, ha alap kutatások folynak majd e témában. Ebből kifolyólag nehéz megvonni az összes, a tizenöt éves háború idején elrendelt Habsburg pénzügyigazgatási reform mérlegét is. Annyi bizonyosan állítható, hogy a Habsburg-kormányzat azokban az években, amelyekben birtokolta Erdélyt, a kormányzati átalakításokat mindig a pénzügyigazgatás megreformálásával kezdte el, ugyanis I. Ferdinánd példájából már tudhatták, hogy Erdély megtartásához, a tartomány stabilizációjához rengeteg pénz szükségeltetik.

Itt visszautalnék Trócsányi megállapítására is, miszerint a tizenöt éves háború alatt ideiglenesen működő Habsburg-kormányzati szervek rövid létezésükből fakadóan nem gyakoroltak számottevő hatást az erdélyi államigazgatásra. Véleményem szerint a fenti állítás minden igényt kielégítő megerősítése vagy éppen megcáfolása csak azt követően képzelhető el, hogy a kormányzati szervek működését az egyes hivatali karrieren keresztül sikerül kellő alaposan feltárni. A hivatali pályafutások felvázolása sokban segítheti az egyes tisztségviselők származásának és iskolázottságának megismerését. Igazgatástörténeti szempontból az sem mindegy, hogy az Erdélyi Kamaránál többségében erdélyi vagy magyarországi írnokok dolgoztak, hiszen az erdélyi származásúak tovább vihették későbbi munkájuk során az itt szerzett tapasztalatokat.¹³³ A fenti kérdések feltevésével és megválaszolásával pedig eljuthatunk az erdélyi igazgatástörténeti és kormányzati kutatások alapproblémájához is, hogy vajon mennyire volt archaikus az erdélyi állam szerkezete és mennyiben tükröződött rajta a korabeli európai „trendek” hatása?

¹³² Uo.

¹³³ Elsőre talán elrugaszkodott párhuzamnak tűnhet, de véleményem szerint Bethlen Gábor 1620. évi kincstartói utasítását is meg kellene ebből a szempontból vizsgálni. Az instrukcióban ugyanis egy már kiforrott hivatali struktúra képe bontakozik ki, amelyet Bethlen megreformál a saját elképzelései szerint.

ATTEMPTS AT THE REORGANISATION OF TRANSYLVANIAN
FINANCIAL ADMINISTRATION BETWEEN 1598 AND 1604

by Petra Mátyás-Rausch

SUMMARY

The paper explores the structure of the offices of the Habsburg financial administration established in Transylvania during the Fifteen Years' War, and through this the financial plans and reforms of the central government. It also seeks to clarify what the system of financial administration of the Transylvanian Principality looked like in the late 16th century, and what kind of people were in charge of leading it. In contrast to earlier scholarly assumptions, Transylvanian financial administration was not under the control of a treasurer. It is also clear now that a treasury office functioned alongside the Prince, headed by a prefect. The temporarily established organs of Habsburg financial administration were founded upon this prefecture, while the ultimate goal of the government was to establish a specialized Transylvanian financial bureau: the Transylvanian Chamber.